

ISBN 978-81-934308-0-4

लेखसंग्रह

प्रतिभा स्पंदन

सचिन शरद कुसनाळे

Kavita Sagar

कविता सागर

02322 - 225500, 09975873569

प्रतिभा स्पंदन

सचिन शरद कुसनाळे

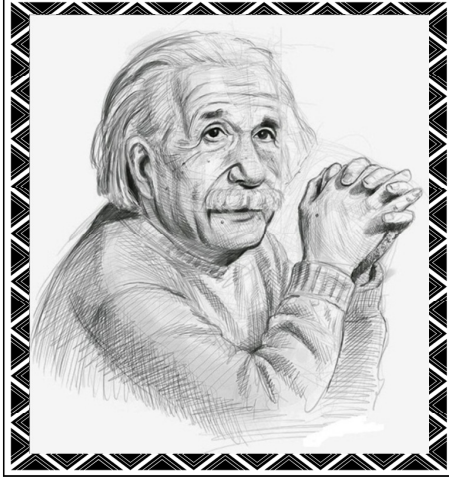
Kavita Sagar

कविता सागर

- International Standard Book Number: **978-81-934308-0-4**
- Title - **Pratibha Spandan**
- Edition - **First**
- Volume - **One**
- Price - **Rs. 130/-**
- Pages - **104 pages** including covers. 9 788193 430804
- Language - **Marathi**
- Author - **Sachin Sharad Kusanale**
- Copies - **500**
- Subject - **Collection of Articles**
- Year of Publication / Date of Issue - **May 11, 2017**
- Book Version - **Paperback**
- Copyright © **Sammed Sachin Kusanale**
- Published by - **Dr. Sunil Dada Patil,**
On Behalf of the **Kavita Sagar, Jaysingpur - 416101,**
Taluka - Shirol, District - **Kolhapur, Maharashtra, India**
02322 - 225500, 9975873569, sunildadapatil@gmail.com
- Typesetting by - **Dhudat Publishing House, Jaysingpur**
- Proof Reading by - **Mrs. Sanjivani Sunil Patil**
- Cover Design by - **Shrikant Shinde, Pan Graphics, Sangli**
- Printed in India by - **Dr. Sunil Dada Patil,**
On behalf of the **Kavita Sagar Printing Services, Jaysingpur**

Views expressed in this book are **entirely** those of the respective **Authors** and do not represent the opinions or thoughts of the **Publisher**.

अर्पण पत्रिका

ज्याच्या अलौकिक प्रतिभेने आसमंत व
विशाल मानवतावादने पृथ्वी भरून
राहिली अशा थोर वैज्ञानिक
अल्बर्ट आईनस्टाईन या महामानवास
सविनय अर्पण.

- सचिन शरद कुसनाळे

मनोगत

मानवास उत्क्रांतीमध्ये कल्पकतेचे कसब प्राप्त झाले आहे. तो युक्त्या - प्रयुक्त्या लढवू शकतो. नवनवीन प्रयोग करून पाहतो. नवनिर्मिती साधण्याचा तो प्रयत्न करत असतो. त्यामुळे मानवी जीवनमानातही क्रांती घडून आली. माणसास रोचकता व रंजकतेचे जे आकर्षण पूर्वापार राहिलेले आहे त्याच्या मुळाशीही त्याची कल्पकता व जिज्ञासू प्रवृत्ती आहे. जेव्हा या कल्पकतेस व जिज्ञासेस कृतीची साथ मिळते तेव्हा ते प्रत्यक्ष साकार होते. माणसाने आजतागायत खूप काही साकार केले आहे. वैयक्तिक व सामाजिक जीवनामध्ये त्याने क्रांती घडविली आहे. या नवनिर्मितीच्या क्षमतेस त्याच्या उपजत प्रतिभेचीही साथ मिळाली आहे. ही प्रतिभा जेव्हा जास्त आढळते तेव्हा असाधारण गोष्टीही घडवून आणल्या जातात.

काल्पनिकतेच्या आकर्षणातून कल्पकतेचा विकास होत गेला. कल्पकतेच्या पूर्तीसाठी तो जिज्ञासू बनला. जिज्ञासूवृत्तीने ज्ञान वाढले. ज्ञानयुक्त कृतीने तो बदल घडवू शकला. यातून जशा अनेक सकारात्मक घटना घडल्या तशा काही नकारात्मकही घडल्या. अनेक संशोधनातून भौतिक जीवन सुखी झाले. तसेच त्याने आपल्या योजनांना विघातक कृत्यांमध्येही प्रक्षेपित केले. त्यातून बरेच अघटित व अपायकारकही घडून आले. मानवजातीतील आपापसातील प्रदीर्घ संघर्ष व त्यातून झालेली प्रचंड जिवीत व वित्तहानी यातून माणसाचा शक्तीपातही झालेला आहे. जे विघातक घडले त्यासही त्याची कल्पकता, जिज्ञासा, प्रतिभा कारणीभूत होत्या. नवलाई अशी की माणसाच्या रंजकतेच्या अभिरुचीने अशा घटनांचा इतिहासही जिवंत राहिला.

इतिहासाची पुनरावृत्तीही होत राहिली. त्यामुळे समाजात सकारात्मक व नकारात्मक असे दोन्ही प्रवाह चालू राहिले.

मानवी जीवनाचा इतिहास जितका ज्ञात आहे. त्याहीपेक्षा कैकपटीने जास्त तो अज्ञात आहे. मानवी जीवनातील गुंतागुंतीचा आलेख चढता आहे. त्याला नव्याचा अधिकाधिक ध्यास आहे. प्रत्येक टप्प्यावर त्यास उपलब्ध साधनसामुग्री ही अपुरी वाटू लागली. तो आणखी काही शोधत राहिला. बरेच काही शोधल्यानंतरही त्याला अजून काही शोधायचे आहे. त्याची गरज कधीच भागली नाही. जे आहे त्यामध्ये त्याने कधीच समाधान मानले नाही. म्हणूनच तर आज प्रत्येक क्षेत्रांची विविध शास्त्रे बनली आहेत. प्रत्येक घटकास त्याने शास्त्रबद्ध केले आहे. अधिकाधिक प्रगत तंत्र शोधण्यात तो गर्क आहे. विश्वाच्या पाठीवर त्याच्यासारखा दुसरा कोण असेल?

माणसास नव्या संकल्पनांची जशी गरज असते, तशीच ज्ञात संकल्पनांची नव्याने मांडणीही सतत गरजेची असते. माणसाने स्वतः निर्माण केलेला परीघ आणखी विस्तृत करून त्याचे सीमोल्लंघन तोच सतत करीत असतो. त्याच्यातील निसर्गदत्त प्रेरणा व ऊर्जा या तसे करण्यास उद्युक्त करतात. त्यानुसार एकच कथा नव्या संदर्भाने व वेगळ्या वळणावर नेऊन संपविण्याची गरज भासते.

जे दिसते ते तसेच का असते? जे जसे दिसते ते तसे का नसते? जे जिथे आहे, तिथे ते नसते तर काय झाले असते? जे दिसत नाही ते कसे असते? या प्रश्नासोबतच जे अकल्पित आहे ते कसे असते? याचा धांडोळा घेऊन माणसाची प्रतिभा ही संपन्न होत

आहे. या त्याच्या प्रतिभेस सामावून घेण्यासाठी प्रचलित संकल्पना या सुधारित आवृत्तीने मांडाव्या लागतात; अन्यथा त्या कालबाह्य ठरतात. नव्या युगाचे नवे गाणे जर रचले नाही तर आपण नव्याच्या नवलाईस प्रतिसाद न दिल्याचा प्रमाद घडेल. त्यातून नवीकरण तर थांबणार नाही परंतु जुन्यास पोरकेपणा येईल. परिवर्तनशिलतेची खरी गरज ही जुन्यास असते. नवीन तर नवजात असते. ते त्याच्या कलाने वाढते-घडते. परंतु जुने जे टाकाऊ नाही, उपयुक्त आहे त्यास त्यागणे हितावह नाही. मात्र ते जसेच्या तसेही स्वीकारार्ह असणार नाही. त्याचीही देखभाल, दुरुस्ती, रंगरंगोटी झाली तर तेही सन्मानाने नव्या पंक्तीत बसू शकेल. वर्तमानाचा पाया हा भूतकाळ असतो तर भविष्यकाळ हा त्याचा कळस असतो. म्हणून तिन्ही गोष्टींचा विचार गरजेचाच असतो. जुन्याचे नवीकरण हे फक्त वर्तमानासाठीच नव्हे तर भविष्यासाठीही गरजेचे असते. परंतु ते सुयोग्य परिवर्तनांनी युक्त असेल तरच व्यवहार्य ठरते. कालची एखादी गोष्ट आज अव्यवहार्य ठरू शकते तसेच कालच्या एखाद्या वस्तूचे महत्त्व आज आणखी वाढू शकते. आज त्याची नितांत गरज असू शकते. आजचे सर्वच स्वयंभू नाही. तसेच अज्ञात भविष्यही पूर्णपणे स्वाधीन नसते. म्हणून या तिन्ही प्रभांचे संमिलन गरजेचे असते. तेही आपली स्वतंत्र वैशिष्ट्ये राखून! अनेक अर्थाने आपण प्रत्येक गोष्टी समजून घेत असतो. त्यातून अनेक मतमतांतरे निर्माण झाली तरीही त्या गोष्टींविषयीचा अर्थही व्यापक होत असतो. एखादी वस्तू तिथे आहे, याचे औचित्य काय हे समजले तर तिथे ती नसेल तर काय होईल, याचबरोबर त्याठिकाणी दुसरी वस्तू असती तर काय घडले असते अशा अर्थाने सर्वांगीण विचार होऊन आणखी नवे विकल्प आपण योजू शकतो.

जीवनातील साचलेपणा दूर होऊन ते जितके प्रवाही असेल तितके ते निर्मळ राहिल. जे त्याज्य असेल ते दूर होईल, जे ग्राह्य असेल ते सामील होईल. नव्या वळणावर नवी दिशा ही प्राप्त होतच असते. त्यातील तुंबलेपणा व घुसमट दूर करत रहावी लागते, तेव्हा निखळ-निर्मळतेस गती येते. अन्यथा अनैसर्गिक व विकृत पद्धतीने त्याचा बांध फुटतो. मग नको तिकडे ते प्रवाही होते. म्हणून निर्मळतेचा मूळ गुणधर्म कायम राखण्यासाठी त्यास प्रवाही असले पाहिजे तसेच त्यातील प्रादुर्भावही रोखला पाहिजे. मानवी जीवन हे सकारात्मक दिशेने प्रवाही असले पाहिजे. त्यातील ही सकारात्मकता ही सुयोग्य परिवर्तनातून घडत असते. कारण परिवर्तन हा सृष्टीचा जसा नियम आहे तसाच तो मानवाचाही संपादित गुणधर्म बनला आहे. कारण या सृष्टीची सर्वोत्कृष्ट निर्मिती माणूस हाच आहे.

नव्या प्रतिमा आणि प्रतिभा या बनत राहिल्या पाहिजेत. बदलत्या वाऱ्यांचा संचार पेलवला पाहिजे. असे वारे पिऊन आपला वारू हाकायचे आहे. जे आपणास हवे तेच असावे असे नव्हे तर जे ध्यानी-मनी नाही तेही गवसावे. जे रुचकर आहे ते तर पचवावेच परंतु रुचत नाही तेही पचवावे. जे आपल्याजवळ आहे ते तर शोधावेच व जे इतरांकडे नाही तेही शोधावे. यातूनच पूर्णत्वाकडे वाटचाल होऊ शकते. जगी परिपूर्ण असा कुणी नाही. तरीही आपली अपूर्णता ही घटवून आपल्यातील न्यूनत्व कमी करण्याचा प्रयत्न सतत झाला पाहिजे. पूर्णत्वाच्या मंगलकामनेने आपण भारित झाले पाहिजे. चैतन्याचा निखारा सतत फुलत राहिला पाहिजे. त्यासाठी सतत जागरूक असले पाहिजे. प्रत्येक पिकास मशागतीची गरज असते, तशी प्रत्येक पिढीस खांदेपालटाची गरज असते. तव्यातील भाकरी फिरवली नाही तर

ती करपते. म्हणूनच विचारांबरोबर परिवर्तनाचा वसाही जपला पाहिजे. परिवर्तनाच्या पालखीचे खांदेकरी आपण झाले पाहिजे अन्यथा आपण तिलांजलीचे साक्षीदार बनू. तेव्हा परिवर्तनाचा वसा जपण्यासाठी प्रतिभेची उपासना कर! प्रतिभेच्या उपासनेसाठी त्याची प्रभा अंगी लेवू! प्रभातीच्या रंगांनी आपले जीवन अधिक उजळू! ध्येयासक्तीने ही जीवन गाणे सुरेल गाऊ!

या साहित्यकृतीच्या निर्मितीमध्ये ज्येष्ठ अभ्यासक, कवी, लेखक, संपादक, समीक्षक, अनुवादक, गझलकार व साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त साहित्यिक प्रा. श्री. वसंत केशव पाटील यांनी मार्गदर्शन करून प्रस्तावना लिहिली, त्याबद्दल त्यांचे विशेष आभार!

जयसिंगपूर येथील प्रकाशन संस्था 'कविता सागर'चे संचालक व प्रकाशक डॉ. सुनील दादा पाटील यांनी या पुस्तकाचे सर्व सोपस्कार मेहनतीने व कलात्मकतेने उत्तमरित्या पार पाडले; त्याबद्दल त्यांचेही मनस्वी आभार. अन्य ज्ञात व अज्ञात असे ज्यांनी या निर्मितीस सहकार्य केले त्या सर्वांचे सविनय आभार. धन्यवाद!

- सचिन शरद कुसनाळे

प्रस्तावना

‘प्रतिभा स्पंदन’ हा श्री. सचिन शरद कुसनाळे यांच्या 21 लेखांच्या संग्रहामध्ये ‘पांडित्य आणि प्रतिभा’, ‘अस्तित्व’, ‘निसर्गधर्म’, ‘विवेक’, ‘श्रद्धा’, ‘ज्ञान’, ‘अधर्म’ आणि ‘शून्य’ ही काही शीर्षके वाचून प्रस्तुत लेखसंग्रहाच्या आशय-विषयांची दिशा व दृष्टिकोन सहजच स्पष्ट होतो. कोणताही लेखक हा अवतीभवतीच्या चराचराकडे, अंतरिक्षाकडे, सुदूरवर्ती क्षितिजाकडे कधी कौतुकाने, कुतूहलाने; कधी चिकित्सक वृत्तीने पाहात असतो, निरखत असतो; मनाच्या मनात तो ते साठवत असतो आणि त्या अवलोकनाला आपल्या चिंतन-मननाच्या मुशीत घालून नवे असे काही अभिव्यक्त करू पाहतो. या एकूणच अभिव्यक्तीमधून लेखकाच्या अभिजात व अनिवार वृत्ती-प्रवृत्तींचा, अभिरुचीचा तसेच आत्मप्रत्ययी आकलनाचा एक आकृतिबंध उलगडत जातो. हा पैस, परीघ किंवा परिमिती लेखकाच्या व्यक्तिमत्वाने सीमांकित होत असते आणि तीच त्या लेखनाची ओळखही असते, तसेच मर्यादादेखील. म्हणूनच, ज्याचे-त्याचे जग हे ज्याच्या-त्याच्या डोक्याएवढे असते असे म्हटले जाते. या गृहीतकाच्या पार्श्वभूमीवर एकूणच लेखनाची कुंडली सहज मांडता येते. त्यातूनच त्या लेखनाचे मर्म आणि महत्त्व वगैरे आपसूकच अधोरेखित होते.

सचिनच्या लेखनाचा हा प्रमाथी असा प्रस्तुतचा प्रवास आत्मसंवाद आणि आत्मप्रत्यय या उभय घाटा-तटांमधून होतांना दिसतो. तात्त्विक किंवा वैचारिक लेखन हे अनेकदा शब्दजड होते, पण सचिनच्या लेखनात हा दोष नावालाही गवसत नाही.

भाषाशैली नितांत सहज, सोपी, प्रवाही आणि म्हणूनच तिची संप्रेषणीयता मोठी आश्वासक आहे. भाषेचे किंवा शब्दांच्या अर्थानर्थहीन पसा-यात सचिन आपल्या कथ्यावरची पकड शिथिल होऊ देत नाही, हे या लेखनाचे मर्मस्पर्शी व मोठे वैशिष्ट्य आहे. ‘नव्या युगाचे नवे गाणे जर रचले नाही तर आपण नव्याच्या नवलाईस प्रतिसाद न दिल्याचा प्रमाद घडेल.’ (पृ. क्र. ०६), ‘अव्यक्ताचे स्पंदन जो जाणतो तोच जाणता बनतो’ (पृ. क्र. ४२), ‘अध्यात्मवाद व भौतिकवाद अशा दोन्ही ठिकाणी अव्यक्ताचे स्थान हे अपरिहार्य व उच्च आहे.’ (पृ. क्र. ४३), ‘विश्वास हे श्रद्धेचे बाह्यरूप होय.’ (पृ. क्र. ५६), ‘स्वावलंबन ही स्वाभिमानाची जननी आहे.’ (पृ. क्र. ६७), या व अशांसारख्या चिंतनप्रसूत विचारशलाका प्रत्येक पानापानांवर भेटतात. सचिनच्या या लेखनाला विचार परिप्लुत व्यक्तिमत्वाचे भक्कम अधिष्ठान आहे. समाजशास्त्र, तर्कशास्त्र, तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, भूगोल, इतिहास, साहित्य आणि संस्कृती इत्यादी विषयांचा अभ्यास म्हणा किंवा चिंतन आणि त्याचा ठसठशीत आलेख या लेखनात आदयापांत प्रतिबिंबित झाला आहे.

पुष्कळदा वैचारिक लेखनामध्ये का कोण जाणे; पण एक सुप्त आग्रह आणि अनावश्यक अशी आक्रमकता असते; परंतु सचिनच्या या लेखनात असे कुठेही दिसत नाही. याचा अर्थ असाही नाही की, त्याचे लेखन वाचकशरण आहे - ते तसे नाही, तरीही ते वाचनीय आहे.

खरेतर, मला एका गोष्टीचा उल्लेख इथे करावा की कसे; असा मला संभ्रम आहे. तरीही हा मोह टाळावा असे मला वाटत नाही. परवा सचिन जेव्हा माझ्याकडे या लेखनाची डमी घेऊन आला, तेव्हा त्याचे आडनाव पाहिल्यावर मी निमिषार्धात

१९६१ - १९६२ च्या माझ्या इयत्ता १०वी च्या वर्गात जाऊन बसलो. माझ्या वर्गशिक्षकांचे आडनावही कुसनाळे हेच होते. योगायोग असा की, सचिन हा माझ्या अत्यंत आवडत्या वर्गशिक्षकांचा नातू. नियतीची अदृष्ट किमया म्हणूनच हा सुवर्णक्षण मला लाभला हे माझे भाग्यच म्हणायचे.

सचिनच्या भावी लेखनाच्या कितीतरी शक्यता या लेखनात अनुस्यूत-दडलेल्या आहेत; आणि म्हणूनच त्याच्या आगामी लेखनाला माझ्या मनःपूर्वक शुभेच्छा आणि शुभाशीर्वाद.

- प्रा. वसंत केशव पाटील, सांगली

दूरध्वनी - ९७६७७५१२३०

अनुक्रमणिका

१) पांडित्य आणि प्रतिभा.....	१३
२) काळ.....	१७
३) गृहीतक.....	२१
४) तौलनिकता.....	२६
५) मूर्त-अमूर्त.....	२९
६) शून्य	३३
७) अस्तित्व.....	३७
८) अव्यक्त.....	४१
९) निसर्गधर्म.....	४४
१०) विवेक.....	५०
११) श्रद्धा.....	५४
१२) ज्ञान.....	५९
१३) अधर्म.....	६२
१४) स्वावलंबन.....	६६
१५) स्वातंत्र्य.....	७०
१६) संस्कृती.....	७४
१७) समीक्षक.....	७७
१८) मृत्युंजय.....	८०
१९) सहिष्णुता.....	८२
२०) स्वामित्व.....	८५
२१) सॉरी.....	८९

पांडित्य आणि प्रतिभा

माणसाच्या विकासामध्ये त्याच्या शिक्षणाचा महत्वाचा वाटा असतो. ज्याचे शिक्षण पुरेसे त्याची पुरेशी प्रगती होते. ज्याच्या शिक्षणाचा परीघ मोठा, त्याच्या विकासाची कक्षा मोठी. ज्याचे शिक्षण बहुआयामी त्याचे जीवन सृजनशील होय. आधुनिक शिक्षणाची सुरुवात स्थूलमानाने साक्षरतेने होते. एकदा का अक्षरज्ञान झाले की ज्ञान व माहितीच्या आदान-प्रदानातील अडचणी दूर होतात. ज्ञान हे अक्षररूपाने आपल्यापुढे उभे राहते. शब्दांच्या माध्यमातून जितके जास्त आपण ज्ञान घेऊ तितके आपण ज्ञानी होऊ. अफाट शब्द संपत्तीचा स्वामी आपण जास्तीत जास्त शब्दसंपर्कानेच होऊ शकतो. शब्द हे साक्षरता आधारित ज्ञान संपादनाचे प्रभावी माध्यम आहे. त्याद्वारे ज्ञानाच्या शाखांची वाढ व विस्तार होते.

वास्तविक स्वानुभवातून खरे शिक्षण मिळत असते. अनुभवांच्या आदान-प्रदानातून ज्ञानाची निर्मिती होत असते. आधी अनुभव मग त्याची मांडणी. अनुभूतीतून ज्ञानाची निर्मिती होते. त्या ज्ञानाची सविस्तर तपशीलवार मांडणी झाल्यानंतर शास्त्र बनते. या शास्त्राचा प्रचार-प्रसार करून त्या ज्ञानाचे महत्त्व व महत्ता वाढविण्यासाठी अक्षररूपाने ते अवतरित व्हावे लागते. कोणत्याही शास्त्राच्या निर्मितीआधी त्याच्या अनुभूतीचा प्रत्यय येतो. त्याची गरज व उपयोगितेनुसार त्याचा विकास होत जातो. मूळ शास्त्रामध्ये आणखी भिन्न व सखोल अनुभवांची भर पडत शास्त्रे ही सखोल झाली. ही प्रगल्भ शास्त्रे अभ्यासास जड वाटू लागली. त्यातून ती समजून घेणाऱ्यांचे

कसब पणाला लागू लागले. जो जास्तीत जास्त अशा शास्त्रांचा ज्ञाता असेल त्यास तज्ज्ञ, पंडित, निष्णात वा विद्वान म्हटले जाऊ लागले. हे असे लोक असतात की जे इतरांच्या तुलनेत जादा बौद्धिक ओझे सहन करू शकतात वा वाहून नेऊ शकतात. तसेच हे ज्ञान ते इतरांपर्यंत पोहोचवूही शकतात. म्हणून शास्त्राच्या प्रचार-प्रसारासाठी पांडित्याची गरज असते. या सखोल ज्ञात्यास विद्वान संबोधून त्याच्या ज्ञानामुळे त्याचा आदर केला जातो.

ही विद्वता म्हणजे एखाद्या शास्त्रात असलेली पारंगतता असते. यामध्ये विद्वानाची चिकाटी, कसोटी, स्मरणशक्ती दिसून येते. तथापि हे पांडित्य म्हणजे एक प्रकारची पोपटपंची असते. ही पोपटपंची यासाठी असते की त्या ज्ञानास त्याने अद्वितीय असा दर्जा देऊन स्वतः त्या ज्ञानाच्या चाकोरीचा अविभाज्य भाग बनलेला असतो. त्यामध्ये तो इतका गुंतलेला वा रमलेला असतो की त्याशिवाय इतर कोणतेही ज्ञान घेण्यास तो स्वेच्छेने असमर्थ असतो. बाकीची सारी कवाडे बंद करून एकाच दिशेने दिसणारे दृश्य तो पाहत असतो. एकच एक प्रणाली त्याच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग बनलेले असते.

मात्र ज्ञानाची निर्मिती ही जशी अनुभवातून होते तशीच ती सृजनशीलतेतून व प्रयोगशीलतेतून होत असते. अनेक अंगांनी चाचपणी केल्यावर खरे स्वरूप दृष्टिपथात येते. शास्त्रांच्या प्रसारासाठी निर्विवादपणे पांडित्य-विद्वानांची गरज असते. परंतु हे पांडित्य नव्या बदलानुरूप गरजांना समाविष्ट करून घेण्यास असमर्थ असते. त्यासाठी लागणारा द्रष्टेपणा, दूरदृष्टी, जाणतेपणा त्याकडे क्वचितच असतो. त्यामुळे शास्त्रेही चाकोरीबद्ध होतात. ठराविक चौकटीतून त्यांना बाहेर न

काढल्याने त्यांचा विकास होत नाही. ज्याप्रमाणे कुंडीतील रोपटे कुंडी भेदू शकत नाही. तद्वत विद्वत्ता ही कूपमंडूक असते; ते उपलब्ध क्षेत्र व्यापू शकते. मात्र त्याचे विशाल वृक्ष बनू शकत नाही. वृक्षाची विशालता व नैसर्गिकता साकार होण्यासाठी त्यास मुक्तपणे वाढू दिले पाहिजे. वृक्ष जेव्हा रोपटे असते तेव्हा ते छोट्या पिशवीत बंदिस्त करून रोपणासाठी वापरले जाते. परंतु जेव्हा त्यास कुंडीऐवजी भूमीमध्ये रोपित केले जाते, तेव्हा अल्पावधीतच ते स्वावलंबी बनते. स्वतःचे अन्न-पाणी-आधार ते तळातील खडक फोडून मिळवते. ही भेदकता कुंडीतील मुळांमध्ये दिसत नाही. त्याप्रमाणे जो मुक्त असतो, तोच अज्ञानास दूर करून ज्ञानाचा शोध घेऊ शकतो. ज्ञानरूपी शक्ती-ऊर्जा तोच हस्तगत करू शकतो. ज्ञानात भर घालून शास्त्रांची सखोलता व विस्तारही तोच वाढवू शकतो. ती स्वयंशोधनाची जी प्रतिभा वृक्षाकडे आलेली असते तीच प्रतिभा ज्ञानाची निर्मिती व संशोधन करणाऱ्या प्रतिभावंताकडे असते. म्हणून बऱ्याचदा पांडित्य हे प्रतिभेस सामावून घेऊ शकत नाही. तर प्रतिभा ही पांडित्यात अडकून पडू इच्छित नाही. पांडित्य हे लौकिक असते तर प्रतिभा ही अलौकिक असते. पांडित्य हे वर्तमान असते तर प्रतिभा ही भविष्य घडवित असते. वास्तविक पाहता समाजास दोहोंचीही गरज असते. कारण प्रतिभावंतांची प्रतिभा ही नवनिर्मितीत खर्च होत असते. ती निर्मितीच्या प्रचार-प्रसाराच्या यांत्रिकतेत रमत नाही. तर पांडित्याचा संबंध थेटपणे समाजातील तळागाळापर्यंत होऊन शास्त्रांचा त्यामुळे प्रचार-प्रसार प्रभावीपणे होतो.

मात्र जेव्हा हे पांडित्य नवनिर्मितीस अडथळा आणू लागते तेव्हा शास्त्रे कुंठीत व पांडित्य कर्मठ बनते. मुख्य उगम स्रोतच

बंद केल्यास नवीनतेची भर पडणार नाही. कालानुरूप बदलाशिवाय कालांतराने शास्त्रे ही कालबाह्य ठरू लागतात. म्हणून कोणत्याही शास्त्रास चौकटीबद्ध सीमित करू नये. अन्यथा त्याची मूळ सुंदरता हरवून ती वृद्ध-जर्जर होऊ लागतात. म्हणून पांडित्यासोबत प्रतिभेचाही आविष्कार घडत राहिला पाहिजे. जेव्हा पांडित्य व प्रतिभा एका ठिकाणी नांदू लागतात तेव्हा महान प्रवर्तन होते. मात्र हे दुर्मिळतेने घडते. पांडित्य व प्रतिभेचा संयोग अनुपम असे दर्शन घडवितो. व्यक्तिमत्त्वाच्या अशा वैशिष्ट्यांमुळे जीवनाच्या अनेक क्षेत्रात त्यांनी दिलेले योगदान हे दिपस्तंभासारखे मार्गदर्शक ठरते. मात्र हा जो मिलाफ दिसून येतो वा घडवून आणला जातो त्यामागे सत्यशोधनाचा-प्रयोगशीलतेचा प्रामाणिक ध्यास व त्यासाठी स्वतःस नेहमी सिद्ध ठेवण्याची तयारी या मूळ प्रेरणा त्यांच्या ठायी अखंड कार्यरत असतात. म्हणूनच ते समाजातील सर्व घटकांना व जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांना यशस्वीपणे सामावून घेऊ शकतात.

काळ

काळास चौथी मिती मानलेले आहे. आपण सर्व जण कालबद्ध आहोत. आपण आपल्या वर्तमानांचे साक्षीदार असतो. आपला भूतकाळ हा मौनात असतो. तो जरी शांत झाला असला तरी त्यातून झालेली निर्मितीची साक्ष हे वर्तमानच असते. भविष्यकाळ हा अव्यक्त व अमूर्त असतो. भविष्याच्या गर्भात होऊ घातलेले घटितही अज्ञात असते. आपले दैनंदिन जीवन मात्र आपण वर्तमानात जगत असतो. भूतकालीन अनुभवाने आपली समज वाढलेली असते. वर्तमानातील जगण्याने आपणास वास्तवतेचे भान येते. तर भविष्यातील संकल्पनांनी आपल्या धोरणांना उभारी येते.

वर्तमानातील काळ हा मानला तर अमर्याद असतो अन्यथा तो क्षणिक आहे. कारण प्रत्येक क्षणाच्या मागे अनंत क्षण असतात. ते भूतकाळाची साक्ष देतात, तसेच या विद्यमान क्षणानंतरही अनंत क्षण होऊ घातलेले असतात ते भविष्याची ग्वाही देत असतात. या भूत-भविष्याचा दुवाच वर्तमानात साधला जातो. परंतु वर्तमानाचा हा अवधी अल्पच म्हणावा लागेल. कारण येणारे क्षण हे जाणारे असतात. क्षण येतात अन् निघून जातात. आम्ही ज्या क्षणांचे ज्यावेळी साक्षीदार असतो तो कालावधी वर्तमानाचा असतो.

वास्तविक आपल्या असण्यामुळेच भूतकाळ व भविष्यकाळाचे अस्तित्व असते. आपण जेव्हा जिथे असतो वा ज्या प्रसंग-घटनेचे साक्षीदार असतो त्याच्या आधीचे ते भूतकाळ ठरते. आपण अद्याप जिथे नाही तो संभाव्य काळ हा

भविष्यकाळ असतो. तथापि आपले असणे हे क्षणभर अस्तित्वहीन मानल्यास जे असते ते फक्त वर्तमान असते. भूत-भविष्याचा कोणताही हवाला तेथे नसतो. भूतकाळ व भविष्यकाळ हे तसे सापेक्ष आहेत. एकाच कालावधीत काही जणांचा भूतकाळ मोठा तर काहीजणांचा भविष्यकाळ मोठा असतो. काहीजण वर्तमानच जास्त जगतात. काळ हा तसा निरपेक्ष असतो. तो नित्य-निरंतर असतो. वस्तू वा जीवनात होणारे बदल हे कालपरत्वे असतात. कारण त्यांचे आयुर्मान निश्चित असते. त्यांच्यामध्ये होणारे बदल हे अंगीभूत असतात. ते घटनाक्रमाशी बध्द असतात. जर एखाद्या ठिकाणी काहीच घटना घडली नाही तर जितका कालावधी तिथे काही घडले नाही तो सर्व काळ हा वर्तमानकाळ असतो. मोठ्या कालावधीपूर्वी जर तिथे काही घडले असेल तर तो तेथील भूतकाळ असतो. जर काही परिवर्तन नजिकच्या काळात घडणार नसेल तर आगामी भविष्यकाळदेखील वर्तमानकाळच असतो. कारण भूतकाळ व भविष्यकाळ बनण्यासाठी वर्तमानात काही तरी घडावे लागते. जर घडत नसेल तर विद्यमान काळ हा मागील-पुढील कालावधी मिळून वर्तमान काळच असतो. जेव्हा वर्तमानात बदल होतो तेव्हा भूतकाळ तयार होतो. जेव्हा वर्तमानात बदल होणार असतो. तेव्हा भविष्यकाळ बनतो. नित्य-नूतन बदल जिथे घडत असतात तिथे वर्तमान हे पळभरच असते. भूतकाळ मोठा असतो. भविष्यही जवळच असते. घटनांच्या गतीमानतेनुसार भूतकाळ व भविष्यकाळ यांचे वर्तमानापासूनचे अंतर ठरते. घटनांची गती जितकी जास्त, तितकी वर्तमानाची भूत व भविष्य काळाशी निकटता जास्त. तेथील कालगतीही अधिक!

जिथे परिवर्तन होत नाही त्याठिकाणी काळ थांबलेला असतो. जे परिवर्तीत होत असते, तिथे काळ धावत असतो. वास्तविक काळ हा निरपेक्ष आहे. घटनेशी तो सापेक्ष बनतो. यथास्थितीशी तो निगडीत आहे. जिथे कोणतीही स्थिती नाही तिथे काळही नसतो. विराट, अनंत, अविचल अशा पोकळीत काळही नसतो. जिथे शून्य असतो तसेच जिथे पूर्णता असते तिथे काळ स्थिर असतो. जिथे क्रिया-प्रक्रिया असतात तिथे काळ गतिमान असतो. वास्तविक काळ हे एक अफाट प्रतल असते. त्याचे विभाजन होऊ शकत नाही. त्याच्या पार्श्वभूमीवर जिथे वस्तू अस्तित्वात येतात त्यानुसार त्याच्या अलीकडील व पलीकडील काळाचे विभाजन भूतकाळ व भविष्यकाळ असे केले जाते. जे अबाधित-अविचल आहे तिथे वर्तमान असते. परंतु या वर्तमानास मागील भूतकाळाची पार्श्वभूमी व भविष्यकालीन ऊर्ध्वभूमी नसेल तर तो वर्तमानकाळही अस्तित्वहीन ठरून अस्तित्व कालप्रभावहीन असते. म्हणजेच जे अविनाशी, अचल, अनादी व अनंत आहे ते काळाच्या प्रभावक्षेत्राबाहेर आहे. काळाचे अस्तित्व हे वस्तूच्या अस्तित्वाबरोबर मोजले जाते. परस्परसंबंधीत सर्व वस्तूंच्या नाशाबरोबर काळाचे अस्तित्वही संपते. जेव्हा अस्तित्वाची सुरुवात होते तेव्हा काळाचे पुन्हा पुनर्गठण होते. म्हणजे काळ हा निर्मिती व लय या क्रियांशी अनुक्रमे उगम व लयही पावतो म्हणून काळ हा अविनाशी-अनंत नाही. कालबाह्य अशा ज्या गोष्टी आहेत त्या काळाच्या कार्यक्षेपलीकडे आहेत.

मानव आपल्या कुवतीनुसार काळाची परिगणना करतो. परंतु जे कालमर्यादेच्या पलीकडे आहे त्याचा शोध घेणे हे

माणसाचे महान स्वप्न आहे. काळाच्या प्रभावक्षेत्राबाहेर पडणे हे माणसाचे सर्वात मोठे ध्येय आहे. आज माणूस कालबंधनाने जखडलेला आहे. माणूसच नव्हे तर त्याच्या भोवतीचे जगच काळाने व्यापलेले आहे. म्हणून कालपरत्वे होणारे बदल तो अगदी अल्पकाळ लांबवू शकतो परंतु ते टाळू शकत नाही. काळाच्या अथांग परिक्षेत्रात मानवी आयुष्यमान व एकूणच मानव हा क्षणभंगुर आहे. 'कालाय तस्मै नमः' असे प्रत्येकास म्हणावेच लागते. माणूस जेव्हा काळाच्या प्रभावक्षेत्राबाहेर पोहोचेल तेव्हाच तो अढळ-अमर होईल.

गृहीतक

मूर्ताकडून अमूर्ताकडे जाण्याची माणसाची आस त्याला भौतिकवादाचा तसेच अध्यात्मवादाचाही विकास करण्यास कारणीभूत ठरली आहे. जे सद्यस्थितीत मूर्त स्वरूपात अस्तित्वात आहे त्यास प्रत्यक्ष प्रमाण आहे. त्याचे अस्तित्व कोणीही नाकारू शकत नाही. परंतु जे नाही ते असू शकत नाही असे नव्हे! जसे आज दोनशे वर्षांपूर्वी माणूस आकाशात संचार करू शकत नव्हता. विमान ही त्याने कल्पिलेली वस्तू होती. ते कसे असू शकते त्याची कल्पना मात्र अमूर्त होती. आज माणूस आकाशात विहार करतो. अमूर्तास मानवाने मूर्त स्वरूपात आणले. म्हणून जे काल अमूर्त होते ते आज मूर्त असू शकते. काही वेळा एका अमूर्त कल्पनेस सत्यात उतरवत असताना जे कल्पनेच्या पलिकडे व स्वप्नातही नव्हते असे संशोधित होते. म्हणून जे अमूर्त ते असत्य नव्हे! माणसाला त्याचा स्वानुभव जर एखाद्या गोष्टीच्या अस्तित्वाची जाणीव देत असेल मात्र ते प्रत्यक्ष सिद्ध करता येत नसेल तर एवढ्यावरून ते असिद्ध राहते परंतु ते खोटे ठरत नाही. जोपर्यंत सिद्धता होत नाही तोपर्यंत ते खरे नाही पण म्हणून ते खोटे आहे असे म्हणता येत नाही. एखादी गोष्ट खरी आहे हे ठरविण्यासाठी जशी सिद्धता आवश्यक असते तसेच खोटे आहे हे सांगण्यासाठी सुद्धा सिद्धतेची गरज असते. काहीवेळा स्वयंसिद्धतेस अनुमोदक नसतो. त्यास साक्ष देता येत नाही. जसे एखाद्या माणसाचा खरा स्वभाव त्याच्या अतिनिकटच्या एखाद्याच माणसाला अथवा स्वतःला असू शकतो. त्या स्वभावाची इतर लोकांस तो सिद्धता करू शकत

नाही. इतरांच्या म्हणण्याप्रमाणे त्या व्यक्तीचा स्वभाव तसा नसतो. परंतु 'दिसते तसे नसते', 'दुरून डोंगर साजरे'. यासारख्या म्हणी त्यामुळेच प्रचलित झाल्या आहेत. अनेक बऱ्यावाईटाचा अनुभव अकल्पितपणे लोक घेत असतात.

माणसाने जे नवनवीन शोध लावलेले आहेत ते जिज्ञासेपोटीच! जिज्ञासा व गरज ही शोधाची जननी असते. त्यानुसार आज मानवी जीवन संपन्न झाले आहे. त्याच्या संपन्नतेत आणखी कशाची भर पडणार आहे ते आज अकल्पित-अमूर्त आहे. परंतु ते ग्राह्य आहे. ते आपणास आज अस्तित्वात नसूनही नाकारता येत नाही. कारण आतापर्यंतचा आपला अनुभव तसे करू देत नाही. अध्यात्मवादामधील अनेक संकल्पना या मानवी व्यवहाराच्या अनुषंगाने वास्तवतेवर रचल्या गेल्या आहेत. अध्यात्मातील अनेक प्रश्नांची उकल भौतिक जगतात मिळू शकत नाहीत. परंतु उत्तरे मिळत नाहीत म्हणून प्रश्नच उपस्थित केले जाऊ नयेत असे नव्हे! अशा प्रश्नांची उत्तरे आपण गृहीतके योजून शोधत असतो. जसे बीजगणितामध्ये जे उत्तर शोधायचे असते त्या संभाव्य उत्तरास 'अ' किंवा 'एक्स' असे अक्षर वापरले जाते. ते अक्षर म्हणजे उत्तर नव्हे! त्या अक्षरास तात्पुरते उत्तराचे नाव दिले. जे माहित नाही मात्र ते सोडायचे नाही, शोधायचे आहे, त्याचा माग काढणे, पाठलाग करणे सुरू ठेवायचे आहे. मात्र तात्पुरत्या स्वरूपाचे जे उत्तर आपण सांकेतिकरित्या योजतो त्यास गृहीतक असे म्हणतात. गृहीतक हे काल्पनिक असले तरी अवास्तव नसते. ते तर्काधारित असते. ते खरे अथवा खोटेही ठरू शकते. मात्र म्हणून गृहीतकाचे महत्व कमी होत नाही. गृहीतक ही चाचपणी असते. गृहीतक ही अशी एक बाजू असते की ज्याची दुसरी बाजू शोधल्याशिवाय त्यास पूर्णत्व येत

नाही. एका हाताने टाळी वाजत नाही. दुसराही हात असावा लागतो, तरच टाळी वाजवता येते. म्हणून दोन्ही बाजूंचा पडताळा व्हावा लागतो. दोन्ही बाजूंचे अस्तित्व हे प्रकटीकरणासाठी आवश्यक असते. प्रकाशाचे अस्तित्व व प्रकाशाचा अभाव या दोन्हीतून प्रकाशाचे महत्व आपणास समजते.

जोपर्यंत एखादी गोष्ट सिध्द होत नाही तोपर्यंत तिचे अस्तित्व नसते ही संकल्पना अपूर्ण आहे. जोपर्यंत एखादी गोष्ट खोटी ठरत नाही तोपर्यंत आपण ती नाकारू शकत नाही. अध्यात्मातील अनेक प्रश्नांची उत्तरे जोपर्यंत आपण भौतिकतेवर आधारित देत नाही, त्यांची सिध्दता होत नाही तसेच अध्यात्मातील गृहीतके खोटे सिध्द होत नाहीत तोपर्यंत अध्यात्मातील अमूर्त संकल्पनांना नाकारता येणार नाही. मग त्या का स्विकाराव्यात? स्विकाराव्या की नको हा वैयक्तिक प्रश्न आहे. त्याबद्दल आपल्या तर्कविवेकबुद्धीनुसार आपण श्रध्दा ठेवावी, परंतु एक आचारसंहिता मात्र पाळावीच लागेल. गृहीतक हे तिन्ही काळांमध्ये संभ्रमावस्था दूर करण्यासाठी व शक्याशक्यतेच्या आधारे बाजू मांडण्यासाठी उपयुक्त असे साधन आहे.

भौतिककवाद असो वा अध्यात्मिक, त्यामध्ये गृहीतके अस्तित्वात असतात. कालांतराने त्याची सत्यासत्यता सिध्द होते. काही प्रश्न अनुत्तरीत राहतात. काही प्रश्नांबद्दल संभ्रमावस्था कायम राहते. परंतु या दोन्ही वादांबाबत एक आचारसंहिता महत्वाची आहे. ती अशी की आपली आपल्या गृहीतकावर आधारित श्रध्दा ही स्वतःसह इतरांस उपद्रवकारक

ठरणार नाहीत. त्यामागे मानवतावादी दृष्टीकोन व भूतदया हे अभिप्रेत आहेत. विकृत मानसिकता व नाहक उपद्रव दोन्हीही या विचारप्रवाहात गृहीत नाहीत. त्यामुळे अमूर्ततेच्या शोधात माणसाने खुशाल राहावे. दुसऱ्याने त्यामध्ये बाधा आणू नये. तसेच दुसऱ्यासही त्यामुळे बाधा येऊ नये हा विवेक बाळगावा.

अनेक विषयांमधील संकल्पना जेव्हा पुरेशा स्पष्ट नसतात; परंतु त्याच्या स्पष्ट होण्याची आवश्यकता असते तेव्हा गृहीतके मांडली जातात. एक मात्र खरे की ज्यांची पृष्ठभूमी ही पूर्वग्रह प्रभावित व दुषित नसते तेच गृहीतक मांडू शकतात कारण त्यांच्या विचारांची तरलता ही अबाधित असते. ती बांधील वा गहाण नसते. म्हणून स्वतःचे गृहीतक मांडणाऱ्या व्यक्ती या स्वतंत्र विचाराच्या असतात. त्यातील यथार्थता वा फोलपणा हा ओघाने सिध्द होत असतो. गृहीतकांवर आधारित काही सिध्दांताची रचना होते. काही जुने सिध्दांत हे त्यामुळे कालबाह्य होतात तर काही अबाधित राहतात. पण म्हणून गृहीतकांचे महत्व कमी होत नाही.

वर्तमानातील वास्तवाचे भान ठेऊन जो भूतकाळ-भविष्यकाळ ज्ञात आहे त्याच्या पलिकडे जाण्यासाठी गृहीतकांशिवाय पर्याय नाही. या गृहीतकांची उभारणी ही काही उपलब्ध प्रमाणांना आधारभूत मानून केलेली असते. त्यामुळे त्यामध्ये कल्पनाविलास. अशास्त्रीयपणा, वा अवास्तवतेस थारा नाही. म्हणून गृहीतके या भूलथापा नसतात. मात्र गृहीतकांवर सिध्दांताची उभारणी झाली असली तरी कोणतीही गृहितके ही अंतिमतेची व निर्विवादतेची ग्वाही देत नाहीत. ती सबळ पुराव्यानिशी बदलण्याची मुभा सर्वास सदैव असते. तसेच

एखाद्या घटनेविषयी विविध पुराव्यांच्या आधारे अनेक सिध्दांत मांडले जाऊ शकतात. म्हणजेच एका गोष्टीबाबत अनेक गृहीतकेही असू शकतात.

अशा प्रकारे गृहीतके ही विविध विचारांना वाव देणारी संकल्पना आहे. जसे सूर्यमालेची उत्पत्ती कशी झाली यासंबंधी अनेक सिध्दांत हे विविध गृहीतकांवर आधारलेले आहेत. त्यातील कोणतीही गृहीतके स्पष्टपणे नाकारता वा स्वीकारता येत नाहीत. तसेच पृथ्वीच्या अंताविषयीही विविध अनुमाने काढली जातात. त्यास सत्यतेची साक्ष देता येत नाही. मात्र गृहीतकांवर आधारीत सिध्दांत मांडता येतात. त्यास नाकारण्याची व स्विकारण्याची मुभाही दुसऱ्यास असते. अशा प्रकारे गृहीतके ही मुक्त विचारांना वाव देणारी प्रशस्त अशी संकल्पना आहे.

अनेक नामशेष झालेल्या संस्कृतीबद्दलही फुटकळ पुराव्यांच्याआधारे अनेक गृहीतके मांडली जाऊन एका संस्कृतीचे कल्पनाचित्र आपण उभे करू शकतो. तसेच वर्तमानातही आपण काही गोष्टींना गृहीत धरून चालत असतो. गृहीतके ही भाष्य असतात. गृहीतके ही वर्तमानाचा आधार असतात. अज्ञात भविष्याबद्दलही आपले आडाखे-भाष्य करतात. इतर गूढ भूतकाळाची रहस्येही उलगडण्याचा प्रयत्न करतात. या गृहीतकांतून एक आशा-उमेद आपणास मिळत असते. ती खरी ठरोत वा खोटी, परंतु आपणास निराश व हताश ठेवत नाहीत.

तौलनिकता

परिपूर्ण व्यवहारज्ञानाचे तौलनिकता हे महत्वपूर्ण अंग आहे. तौलनिकता ही प्रगतीकारक असते. व्यावहारिक शहाणपण व चतुरपण हे तौलनिकतेने विकसित होतात. आपल्या क्षमता-मर्यादा पाहून झेप घेणेस ती मदत करते. त्याशिवाय क्षमता व मर्यादा वाढविण्यासाठी ती कारक ठरते. आपण नेमके कोठे आहोत हे जाणण्यासाठी तौलनिकता उपयोगी असते. तसेच कोठून कुठे जात आहोत याचे दिशाभान राखण्यासाठीही तौलनिकतेची गरज असते. जर तरच्या शक्याशक्यतेचे वास्तवमूल्य तौलनिकतेने वाढते. तौलनिकता ही वास्तववादी असावी अनाठायी नसावी यासाठी मात्र सजग राहिले पाहिजे. वास्तव माहिती मिळविणे, त्याचे विश्लेषण करणे गरजेचे असते. भूत, वर्तमान व भविष्याशी त्याचा मेळ कसा बसतो यासंबंधी विचारांचे चयापचय तेथे अपेक्षित असते. तसेच स्थळ, काळानुरूप एखाद्या माहिती-घटना-प्रसंगाचे महत्त्व हे तौलनिकतेच्या अभ्यासाने लक्षात येते. मुंगीसारखा एखादा कीटक त्याच्या वजनाच्या कित्येकपट वजन उचलू शकतो, तर हत्ती भलेही मोठ्या वस्तू उचलू शकतो, तरीही तुलनात्मकदृष्ट्या तो स्वतःच्या वजनापेक्षा कमीच वजन उचलतो. म्हणजे वजन उचलण्यात हत्तीपेक्षा मुंगी अव्वल असते. परंतु प्रथमदर्शनी आपणास हत्तीच शक्तीशाली वाटतो. तौलनिक अभ्यासाने सत्याचे असे विविध पैलू प्रकट होतात. एखादी वस्तू मौल्यवान असते. ती लाखमोलाची वस्तू असूनही काही वेळा आपणास क्षुद्र किंमतीची वस्तू उपयोगी ठरते. कारण त्या वस्तूचे तत्क्षणीचे

महत्त्व लाखमोलाचे असते. नंतर ती वस्तू भलेही क्षुद्र असेल. पण लाखमोलाची वस्तूही अशा प्रसंगी क्षुद्र असते.

त्यामुळे एखाद्या वस्तूचे, घटनेचे वा व्यक्तीचे वास्तव मूल्य हे तौलनिकदृष्ट्या ठरत असते, अनेकदा हरणारे जिंकतात व काहीजण जिंकलेली लढाई हरतात. एखादी चकित करणारी, भारावून टाकणारी घटनाही क्षुद्र परिणामी ठरते. तर साधी सरळपणे घेतलेली भूमिकाही श्रेष्ठ ठरते. मोठमोठ्या शक्तीशाली व्यक्तींची कामे कित्येक वेळा छोटी ठरतात तर अनेक लहानांच्या छोट्या प्रयत्नातून मोठी कामे घडतात. त्यामुळे तौलनिक स्तर हा तराजू आपण वापरला पाहिजे. एखादे मूल अल्पवयात विलक्षण बुद्धीमत्ता दाखवित असेल तर आपण चकित होतो. कारण आपण सामान्य स्थितीशी तुलना करून पाहतो. माणसाचे मोठेपण, त्याची थोरवी, त्याचे कार्य हे म्हणूनच तौलनिकदृष्ट्या महत्वाचे ठरते. पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धातील प्रचंड सामर्थ्यशाली राष्ट्रे ही नंतर आपल्या हद्दीत दीनवाणीपणे सिमित झाली. त्यामध्ये हरणाऱ्या व जिंकणाऱ्या राष्ट्रांचाही समावेश होतो. तुलनेने भारतासाख्या पारतंत्र्यातील देशाने निःशस्त्र प्रतिकाराने व अहिंसक मार्गाने जे मिळविले ते दैदिप्यमान होते. त्यापुढे प्रगत राष्ट्रांची शक्ती-युक्ती सर्व कमी वाटल्या. एखाद्या मोठ्या युद्धातील विजयही दुसऱ्या युद्धाचे बीजारोपण करतो. पहिल्या महायुद्धानंतर दुसरे महायुद्ध उद्भवले. म्हणजे जिंकलेल्या राष्ट्रांनाही आपला विजयोत्सव शोककारक ठरला व त्यांची साम्राज्ये संपुष्टात आली. कित्येक घटनांचे असे प्रासंगिकत्व कमी-अधिक महत्त्व देऊन जाते. त्यामुळे एखादी घटना, प्रसंग, कार्याचे महत्त्व हे तौलनिकदृष्ट्या

त्याच्या दीर्घोपयोगीतेने ठरते. प्रथमदर्शनी त्याची उंची मात्र कमी जास्त असू शकेल.

एखाद्या कार्याचे तौलनिक महत्त्व कदाचित आज कमी असले तरी उद्या त्याचे मूल्य जास्तही असू शकते. कार्याची ही तौलनिकता द्रष्टेपणाने जे जाणतात ते दीर्घपरिणामी भूमिका निश्चित करतात, पार पाडतात. जे असा तौलनिक विचार करीत नाहीत त्यांना तात्पुरता लाभ वाटला तरी नंतर पारडे फिरल्याचा अनुभव येतो. अनेक वस्तु किती छोट्या वा मोठ्या असतात याची निश्चित कल्पना देता येत नाही. तेव्हा तुलना करून त्याचे मोजमाप सांगितले जाते. जसे पृथ्वीवरील कालगणनेशी इतर ग्रहांवरील कालगणना या तुलनात्मकरित्या मांडल्यावर अधिक सुस्पष्ट होतात. ही तुलना पुरेशी बोलकी व सुस्पष्ट करणारी ठरते. इंजिनाची क्षमताही अश्वशक्तीने सांगितली जाते. तौलनिकतेने एखाद्या गोष्टीची समज पक्की होते व ती चांगली स्मरणात राहते.

तौलनिकतेने आत्मविश्वास वाढवत नेता येतो. त्यातून इच्छाशक्ती प्रबळ करता येते. अनेक संकल्प करता येतात; ते संकल्प तडीस नेण्याचे कर्तृत्व घडू शकते. हे सर्व आपण निर्भिडपणे करू शकतो कारण आपण सत्यास स्विकारत, अजमावत, अंगिकारत पुढे जात असतो. 'सत्याचे निदान' हा तौलनिकतेचा ध्येयमंत्र आहे. त्यानंतर सत्याच्या आग्रहास्तव वाटचाल सुरू होते. त्यातून वास्तव सत्याच्या विविध पैलूंचे दर्शन घडते. तत्वविस्तार व कार्यविस्तार घडून येतो. कार्याची यशस्विता, परिणामकारकता व चिरकालताही साधत जाते.

मूर्त-अमूर्त

अमूर्तास सत्य मानत असताना मूर्तास असत्य मानणे हे कोणत्याही तत्त्वप्रणालीस श्रेयस्कर नाही. जसे अमूर्त हे सत्य असू शकते, ते पूर्णतः नाकारता येत नाही तसेच मूर्तही पूर्णपणे नाकारता येत नाही. मूर्त ते सर्व असत्य वा सत्य नसते, ते दोन्हीही असू शकते. प्रथमदर्शनी जे असते ते सत्यही असू शकते. असत्यही असू शकते. अमूर्त कल्पना या सर्व असत्य असतील असे नाही. गृहीतकांचा आधार घेत त्या मांडल्या जातात. तर्काच्या कसोटीवर त्या लावल्या जातात. त्याचे पूर्णतः खंडन होऊ शकत नाही. तसेच त्याचे पूर्णतः समर्थनही होऊ शकत नाही. सत्यासत्याचे द्वंद्व हे मूर्त-अमूर्त दोन्ही बाबतीत असू शकते. मात्र पूर्णतः एखादा सिध्दांत अमूर्तावर आधारित असेल तर तो काल्पनिक ठरेल. कारण मूर्ताच्या आधारावरच अमूर्ताची आपण कल्पना करू शकतो. फक्त अमूर्त हे स्वतंत्रपणे उभे राहू शकत नाही. तसे उभे करण्याचा प्रयत्न झाला तरी तो निराधार व हतबल ठरतो.

फक्त मूर्त हेच सत्य मानले तरीही आपण सत्याच्या मूळाशी जाऊ शकत नाही. ते सत्य असेलही. परंतु पूर्ण सत्याची ते ग्वाही देईल असे नाही. त्यामुळे सत्याची शाश्वतता ही मूर्तामूर्त संकल्पनांशी जोडलेली असते. सत्याचा प्रांत फक्त अमूर्तात शोधणे मूर्खपणाचे ठरेल. तसेच ते फक्त मूर्तात शोधणेही वरकरणी ठरेल.

मूर्त हे तर डोळ्यांनी दिसणारे वास्तवच असते; ते कुणीही नाकारू शकत नाही. मात्र मूर्ताच्या आधारे अमूर्ताचा शोध घेण्यात कल्पकता आहे, सर्जनशीलता व कलात्मकता आहे. मात्र फक्त अमूर्त कल्पना प्रांतात रमणे हा स्वप्राळूपणा आहे. त्यास वास्तवाची जोड मिळणार नाही. कारण मूर्त म्हणजे वास्तव असे सोडून अमूर्त उभे राहू शकत नाही. वास्तव म्हणजे पूर्ण सत्य नसून दर्शनी सत्य असते. ती वस्तुस्थिती सांगते. जसे-एखादा अपघात घडला. त्यामध्ये एकाची बाजू चुकीची असेल तसेच दुसऱ्यास त्यावेळी विनाकारण आघात भोगावे लागत आहेत हे दिसते. अपघात स्थळाचे दृश्य हे वास्तव चित्र असते. चूक केलेल्या वाहनचालकाचा तो प्रमाद व उपद्रव असू शकतो. मात्र तो चांगला चालक असूनही कदाचित त्यावर अहोरात्र गाडी चालविण्याची सक्ती केलेली असू शकते किंवा वाहनातील तांत्रिक बिघाडामुळे अमानवी चूक घडली असेल किंवा किंवा प्रत्यक्षात दुसऱ्या चालकाच्या मद्यधुंदतेमुळेही अपघात घडला असेल. अशा अमूर्त कल्पनांचा सखोल तपास केल्यानंतर सत्य समोर येऊ शकेल. कदाचित रस्त्यांची अयोग्य बांधणी हे ही त्याचे कारण असू शकेल. त्यामुळे मूर्त जसे स्विकारावेच लागते तसे अमूर्त हे पूर्णतः नाकारता येत नाही. अमूर्ताच्या वाटा अस्पष्ट व अज्ञात असल्या तरी त्या सत्याकडे नेणार नाहीत असे नाही. कदाचित त्या मूर्तासही बदलून खोटे ठरवू शकतील. म्हणूनच मृगजळ या मूर्त वास्तवापेक्षा अमूर्त हे वेगळे व सत्य असू शकते. भौतिकवाद व अध्यात्मवाद म्हणून द्वंद्वात्मक आहे. दोहोंपैकी कोणताही एक वाद पूर्णपणे माणसास आधार देऊ शकत नाही. कारण भौतिकवाद हा विज्ञाननिष्ठा जोपासतो. विज्ञाननिष्ठा ही संशोधकवृत्ती जोपासते. संशोधकवृत्ती ही

अमूर्ताच्या शोधात असते. अमूर्ताचे मूर्तरूप सादर करण्यानेच विज्ञान साकारले आहे. त्यातूनच भौतिकवाद निर्माण झाला आहे.

अध्यात्मवाद हा मानवी भाव-भावनांचे उदात्तीकरण करतो. त्याचे विचार कषायमुक्त करतो. क्लृप्त भाव-भावनांना दूर ठेवण्यास सांगतो. आंतरिक मन-आत्म्याच्या शुद्धतेवर भर देतो, त्याने आंतरिक शांती लाभते. भौतिक वस्तूतून मिळणाऱ्या क्षणिक सुखांपेक्षा आंतरिक सुख निर्मळ असते, दीर्घायू असते. याचा अनुभव हजारो लोक घेत असतात. परंतु भौतिक पातळीवर मन-आत्मा इ. दाखविता येत नाहीत. त्या अमूर्त कल्पना आपण म्हणू शकतो. मात्र जे आपण प्रत्यक्ष अनुभवतो ते आपल्या दृष्टीने मूर्तच असते. हवेमध्ये गारवा असतो. तो तापमापी शिवायही आपण ओळखू शकतो. तसेच त्यास तापमापीही दर्शवू शकते. अध्यात्मातील सद्गुणाचे सकारात्मक परिणाम व त्याअभावी दुर्गुणांचे नकारात्मक परिणामही आपण प्रत्यक्षपणे अनुभवत असतो मात्र त्याची परिमाण साधने नाहीत म्हणून आपण त्यास पूर्णपणे खोटे ठरवू शकत नाही. भौतिकवादामध्ये जसा अमूर्तवाद आहे तसाच अध्यात्मवादातही तो उभा आहे. त्यांच्या अभावाचे परिणामही आपण जाणतो. म्हणूनच माणसास कितीही विज्ञान व भौतिकवादाची प्रगती सांगाल तरी त्याचा ओढा हा अध्यात्मिकतेकडे राहणारच! तसेच फक्त आध्यात्मिक अमूर्त संकल्पनातही तो रमू शकणार नाही. व्यवहारामध्ये अशा अमूर्त कल्पना तो सोईस्कररित्या बाजूला ठेवतो. मात्र ज्यास मूर्त व अमूर्त या दोहोंचे महत्व पटले आहे तो दोन्हीस धरून चालणार!

मात्र त्यास स्वानुभव साक्षी ठेवणार! अंधश्रद्धा तो जोपासणार नाही. तुम्ही एक तर विज्ञानवादी व्हा अथवा अध्यात्मवादी, असे कोणत्याही एका पारड्यात माणसाला घालू इच्छित असाल तर ते कदापि साधणार नाही. कारण त्यास दोन्हींची गरज आहे. जीवन सुलभ होण्यासाठी भौतिक वस्तू हव्यात. आंतरिक समाधानासाठी अध्यात्म हवे. माणसाचा उन्नत माथा पशूप्रमाणे फक्त पोटाथी कधीही जगू शकणार नाही. म्हणूनच अमूर्ताच्या शोधात तो सतत राहिला. या शोधात त्याने विज्ञानास जसे प्रगत केले तसेच अध्यात्मासही प्रगत केले आहे.

माणसास मूर्तबरोबरच अमूर्तही आकर्षित करित राहिले आहे. या परस्पर विकासानेच मानवी जीवन संपूर्ण बनत आहे. कोणतेही एक क्षेत्र माणसास कधीही सुखी करू शकणार नाही. मानवाची उत्क्रांती ही जशी भौतिकवादात झाली आहे. तशीच ती अभौतिकवादातही झाली आहे. मानवाची उत्क्रांती ही मूर्त-अमूर्ताचा संयोग आहे.

शून्य

भारतीयांनी जगास 'शून्य' दिले. शून्याकडे आपण अर्थहिनतेने मूल्यहिन असे पाहतो. परंतु हा शून्य खरोखरच किती मोलाचा आहे. याची महती आपण जाणून घेतली तर बरे होईल. शून्याचा व्यावहारिक संबोध काहीही नसणे असा आहे. तरीही अनेक महाअभिवक्ते असे मानतात की, या विश्वाची निर्मिती ही शून्यातून झाली, या अस्तित्वाचा शेवटही शून्यातच होणार आहे. ज्याअर्थी शून्यातून निर्मिती होते व शून्यामध्ये शेवट होतो; त्याअर्थी हा शून्य निष्क्रीय नसतो. उलटपक्षी त्यास प्रचंड सक्रिय म्हणता येईल. विश्वही विरक्त होते असे मानतात. विरक्ती ही पूर्णोक्ती आहे. विरक्तीमध्ये शून्याकडे नव्हे तर पूर्णत्वाकडे वाटचाल होते. शून्य व पूर्ण या दोन्ही अवस्था उदासीन आहेत. पहिली क्रियाशून्यतेने उदासीनता आलेली असते. दुसरी पूर्णत्वातील उदासीनता ही कार्यसमाप्तीने आलेली असते. एक आदिचे द्योत आहे तर दुसरे अंतिमतेचे!

वर्तुळाचा आरंभबिंदू व अंत्यबिंदू हा एकच असतो. त्यामुळे दोन्हीमध्ये साधर्म्य असते. परंतु एक आरंभ असतो तर दुसरा अंत दर्शवितो. अंत्यबिंदू येण्यासाठी निरंतर वाटचाल करावी लागते. एकसलग सातत्यपूर्ण विस्थापनाने आपण अंत्यबिंदू गाठू शकतो. आरंभबिंदू हा अंत्यबिंदूप्रमाणेच कर्तव्यशून्य आहे. परंतु तो आरंभाचे निदर्शक आहे. आरंभाशिवाय अंतः पर वाटचाल होऊ शकत नाही. म्हणून आरंभबिंदू हा शून्य क्षमतेचा असला तरी तो असणे महत्वाचे असते.

काहीही नसणे म्हणजे शून्य नव्हे तर आरंभाच्या आधी असते ते म्हणजे शून्य. जिथे आरंभच होऊ शकत नाही तिथे शून्यही नसते. दिशाहीन, अस्तित्वहीन, तत्वहीन, सत्वहीन, निरीच्छ, निरपेक्ष, कालहीन जे असते ते शून्य नसते. आदि व अंती शून्य असते. परंतु अनादि - अनंत हे निरंतर, शाश्वत, चिरस्थायी असते. ते अतुलनीय, अद्वितीय, अपरिमित, अनुपमेय असते. एखाद्याने शून्यातून प्रगती केली असे म्हटले जाते तेव्हा त्याचा अर्थ आरंभी तो ऋण भारमुक्त होता असा होतो. शून्यास भविष्यकाळ असतो. शून्य हा धन, ऋण वा स्थिर अशा वाटचालीचे अथवा स्थितीचे निदर्शक असतो. शून्य ही सापेक्ष संकल्पना आहे. कोणत्याही संख्येत शून्य मिळविले की त्याची बेरीजही तीच संख्या राहते. कोणत्याही संख्येतून शून्य वजा केले तरीही तीच संख्या राहते. याठिकाणी शून्य हा आपला प्रभाव स्थितीवर पाडू शकत नाही. म्हणजेच जैसे थे ठेवण्याचा गुणधर्म शून्याकडे आहे. कारण आहे त्यातून काही कमी होत नाही व जास्तही होत नाही. हेही काही वेळा ठीक असते. त्याचबरोबर एखाद्या संख्येला शून्याने गुणले असता त्याचा गुणाकार शून्य येतो. म्हणजे त्या संपूर्ण संख्येस शून्य करणारी शक्ती त्या शून्यामध्ये असते. त्यामुळे शून्य हा निष्क्रीय नक्कीच नसतो. तो काही होण्यासाठी कारक ठरू शकतो. एखाद्या संख्येच्या उजव्या बाजूस जितके शून्य वाढत जातील तितकी त्याची किंमत वाढत जाते. म्हणजे शून्याने एखाद्या संख्या वा वस्तूचे मूल्य वाढू शकते. दशांश संख्येतील दशांश चिन्हाच्या उजवीकडे दिलेल्या शून्यांमुळे संख्येचे मूल्य कमी होत जाते. म्हणजे शून्याच्या अस्तित्वामुळे पुढे झालेली वाटचाल ही उणेपणा दाखवून देते.

शून्य ही साधक व बाधक अशी संकल्पना आहे. शून्यामुळे आपण बरेच काही कमावत तसेच गमावत असतो. शून्य हा सर्व दिशांचा आरंभ बिंदू आहे. तसेच तो त्यांचा संगमबिंदूही आहे.

शून्य हा जसा आरंभबिंदू असतो तसा तो अंत्यबिंदूही ठरतो. गतीच्या आरंभी व अंती शून्य असते. शून्य हा समतोलता दाखवितो, बरोबरीही सिध्द करतो. जेव्हा तुल्यबळ शक्ती समानतेने कार्य करतात तेव्हा कार्य शून्य होते. उदा. रस्सीखेच. म्हणजे रस्सी खेचली गेली नाही असे नव्हे.

जेव्हा शुध्दता अजमावयाची असते, तेव्हा त्याची सुरुवात शून्यापासून करावी लागते. जेव्हा मोजमाप करायचे असते तेव्हा आरंभी शून्य असणे आवश्यक असते. शून्याच्या मागे व पुढे जाता येते म्हणजेच शून्यास अस्तित्व आहे, अन्यथा आपण त्याच्या मागे किंवा पुढे जाऊ शकलो नसतो. धन - ऋण गणन करू शकलो नसतो. संगणकामध्येही शून्याचे महत्व असाधारण आहे.

शून्य हा अर्थशास्त्रामध्ये आधार असतो म्हणून शून्याधारित अर्थसंकल्पही मांडले जातात. ना नफा - ना तोटा तत्वावरही काही उपक्रम सुरू असतात. कार्याती नफा - तोटा शून्य असावा हा त्यामागील आर्थिक हेतू असतो. जेवढे होते तेवढे संपल्यावर जे राहते ते शून्याने दाखवितात. तसेच क्षमता पूर्ण झाल्याचे निदर्शक म्हणूनही शून्य वापरतात. संतुष्ट पदार्थावर शून्य प्रभार असतो. कारण त्यातील अणुभार हा संतुलित झालेला असतो. असंतुलनाने ऋण - धन भार प्रकट होतात.

एकही दोष नसणे म्हणजे निर्दोष असणे. परीक्षेस बसून सर्व चुकीची उत्तरे लिहिणाऱ्या मुलास अथवा फक्त हजेरी लावून काहीच उत्तरे न लिहिणाऱ्या मुलास शून्य गुण पडतात. मात्र परीक्षेस गैरहजर विद्यार्थ्यास शून्यही गुण मिळत नाही. परीक्षेस न बसलेल्यास शून्य गुण देण्याचे प्रयोजनच नसते. म्हणजेच शून्य प्राप्त होण्यासाठीही काहीतरी असणे हे गरजेचे असते. देवघेवीचा व्यवहार पूर्ण झाल्यानंतर शेवटी शून्य राहते. हे शून्य व्यवहारापूर्वतेचे समाधान देणारे असते. शून्य टक्के व्याजदर, शून्य देखभाल दुरुस्ती, शून्योपचार असे अनेक शून्याधारीत शब्द आपणास आकर्षित करीत असतात.

शून्यात ध्यान व चिंतन होते. भूत-भविष्याच्या चिंतेतून मुक्त असे निर्विकल्प विचार प्रकटतात. शास्त्रज्ञांचे शोध व विचारवंतांच्या नाविन्यपूर्ण विचारांची उत्पत्ती या शून्याधारित मानसिकतेतून प्रकटतात. ती मुक्ततेची प्रतिक असते. मुक्त छंद व मुक्त कृती नाविन्य निर्मितीस कारक ठरतात. मात्र प्रथम शून्य मिळवावे लागते. निरव शांतता ही शून्यवत वाटत असली तरी त्यासही काही अर्थ असतो.

शून्य हा वर्तमान तर शून्याआधी भूतकाळ व शून्यानंतर भविष्यकाळही असू शकतो. म्हणजे शून्याशी निगडीत आपली अवस्था ही निर्णायकही असू शकते. शून्याचे असणे हे एका विशाल पायाभरणीची नांदी असू शकते. अनादिच्या पार्श्वभूमीवर अनंताच्या वाटचालीस शून्य आपणास मुक्त करते.

अस्तित्व

जगाचे अस्तित्व हे आपल्या अस्तित्वाने आपण जाणतो. आपल्या अस्तित्वाशिवाय जगाचे अस्तित्व हे आपल्यासाठी शून्यवत असते. आपल्याशिवायही हे जग जगत असते. मात्र अशा जगाशी आपला सूतराम संबंध नसतो. या जगात आपले अवतरणे ही एक विलक्षण गोष्ट आहे. या जगात जगण्यासाठी एक प्रचंड ऊर्जा आपण सोबत घेऊन येत असतो. ती ऊर्जा नैसर्गिकरित्या वृद्धिमान असते. आपण म्हणजे एक तेज-चैतन्य असतो. देहाच्या माध्यमातून प्रकटताना देहाच्या विकासासोबत आपल्या जाणिवाही विकसित होत जातात. तसेच देहाच्या -हासाबरोबर या जाणिवाही क्षीण होत जातात. जे मूर्तीमंत चैतन्य घेऊन आपण देह धारण करतो त्याच्या उन्नतीबरोबर आपल्याला चैतन्याचा आविष्कार होत जातो. तथापि, देह या माध्यमाच्या अवनतीबरोबर पुन्हा चैतन्य हेही सुप्तावस्थेत जाऊ लागते. ते स्वमग्न होऊ लागते.

आपण जे असतो त्याचे कारण देता येत नाही. मात्र आपण कारणाशिवाय इतक्या आशा-अपेक्षेने जगतो कसे याचे विवेचन होत नाही. आपणास जे मिळते ते निसर्गतः असते. आपण निसर्गाने बहाल केलेल्या अस्तित्वाकडेच कुतूहलाने पहात असतो. अमूर्त जगतातून मूर्त जगतात अवतरीत होतो. आपल्या अनापमिक अस्तित्वास ओळख प्राप्त होते. जीवनाचे वरदान जगून पुन्हा अमूर्त-अनामिक प्रांताकडे रवाना होतो. तो प्रांत जो अनामिक व अमूर्त आहे हा वैयक्तिक अस्तित्वासाठी विशाल, अनादी व चिरस्थायी असतो. मात्र जीवन प्रवाहाच्या

अखंडतेसाठी हे मूर्त व भौतिक जग हे ही विस्तिर्ण, अथांग व चिरंतन आहे. ते सजीवांच्या प्रजातींसाठी नित्य खुले आहे. ते प्रवाही व सातत्यपूर्ण आहे. अमूर्त-अनामिक शक्तीस सादर होण्यासाठी हे जग हा एक खुला मंच आहे. त्याशिवाय चैतन्याच्या आविष्कारास दुसरा पर्याय नाही. म्हणून आपले जगणे जितके मोलाचे आहे तितकेच या जगाचे जगणेही मोलाचे आहे.

आपण जगण्यासाठी जन्मापासून मरेपर्यंत संघर्ष करीत असतो. जेव्हा आपला संघर्ष संपतो तेव्हा आपले जगणे हे मृतप्राय होऊ लागते. या जगात प्रत्येक जीव स्वतःस या मंचावरची भूमिका पार पाडण्याचा यथाशक्ती प्रयत्न करीत असतो. मात्र आपले अस्तित्व हे आपल्या पूर्णपणे स्वाधीन असत नाही. कित्येक प्रयत्नानंतरही आपली अपूर्व चेतनाशक्ती आपला देह दीर्घकाळ धारण करू शकत नाही. त्यामुळे ही दिव्यऊर्जा आपल्या शरीराच्या विपणनावस्थेत मुक्त होते. प्रत्येक जीव हा 'स्व' अस्तित्वासाठी संघर्ष करीत असतो. अवतरीत जीवांना जगविण्याचे काम ही सृष्टी करीत असते. अवतरणारा प्रत्येक जीवही जगण्यासाठी धडपडत असतो. तसेच कर्माचा आधारही जीवन हेच असते.

जीवन हे क्षणभंगुर असले तरी ज्या पार्श्वभूमीवर जीव आपले जीवन जगतो ती सदोदित असली तरच जीवनाची अखंड परंपरा चालू राहू शकते. म्हणून भौतिक जग शाश्वत असते. तथापि जीवन हे क्षणभंगुर असल्याने जीवासाठी हे भौतिक जग अशाश्वत असते. कारण त्याचे स्वतःचे अस्तित्व संपुष्टात

आल्यानंतर त्याच्या जगाचे अस्तित्वही संपुष्टात येते. म्हणून एका जीवनासाठी हे भौतिक जग अशाश्वत असून ज्या अमूर्त व स्थूलार्थाने अज्ञात अशा जगात तो जन्मापूर्वी व जन्मानंतर सामावला जातो, तेच चिरस्थायी व शाश्वत जग असते.

वास्तविक भौतिक जग व अभौतिक जग हे दोन्हीही नित्य व शाश्वत आहेत. मात्र एका जीवनासाठी अभौतिक जग हे जास्त शाश्वत असते. तर जीवन परंपरेसाठी भौतिक जगाच्या शाश्वतेसही अधोरेखित करावे लागते. कारण जर अभौतिक व भौतिक जगापैकी एकही जर अशाश्वत असेल तर स्वअस्तित्व व प्रकटीकरणाच्या अभावाने अस्तित्व हे शून्यवत होऊन जाते. ज्याअर्थी अमूर्त जगतातून मूर्त जगात जीवाचे प्रकटीकरण होते, त्याअर्थी मूर्त भौतिक जग हे त्या अमूर्त जगाचीही गरज आहे. शिवाय ज्याअर्थी कुणास या भौतिक जगात शाश्वतता लाभत नाही त्याअर्थी अभौतिक - अमूर्त जगही भौतिक जगाची गरज आहे. दोन्हीही नित्य व शाश्वत असून परस्परावलंबी आहेत. म्हणूनच भौतिक जग हेही नित्य व शाश्वत असून ते क्षणभंगुर नसून आपले जीवन हे क्षणभंगुर आहे. अमूर्त जगही अबाधित - अभेद्य असते. तसेच मूर्त स्वरूपाच्या भौतिकतेची त्यास गरज असते. म्हणून भौतिकवाद व अभौतिकवाद हे दोन्हीही परस्पर पूरक आहेत.

भौतिक जगत हे जीवन परंपरेस अखंड जोपासणारे आहे. जीवनाच्या निर्मितीचे ते माध्यम आहे. तसेच अभौतिकतेस भौतिक जगाची प्राकृतिक जोड आहे. म्हणून आपण ज्या भौतिक जगतात राहतो तेथील सर्व प्रकारचे पर्यावरण हे जीवनास सुसह्य

राहून दीर्घायु जीवन कसे जगता येईल याचा विचार होणे गरजेचे ठरते. फक्त आपल्या जीवनासाठी नव्हे तर जीवन परंपरेसाठीही ते अनिवार्य आहे. म्हणून पर्यावरणाचा समतोल राखला गेला पाहिजे. ज्याअर्थी आपण भौतिक जगात जगतो त्याअर्थी ते जीवन परंपरेस अधिकाधिक पोषक बनविणे आपले कर्तव्य ठरते.

अव्यक्त

व्यक्त न झालेले म्हणजे अव्यक्त. ज्याचा उद्घोष होतो ते आपणास समजते. ते जाणणे हे सरळ सोपे असते. परंतु जे प्रकट झाले नाही; सुप्तरूपात आहे ते जाणणे ही खरी संवेदनशिलता असते.

व्यक्तासह अव्यक्तही जाणणाऱ्यास जाणकार म्हणतात. अव्यक्त या शब्दाचा नेमका अर्थ एखादी धारण केलेली पण प्रकट न झालेली ऊर्जा असा लावता येतो. जसे एखादे बीज वरकरणी निष्क्रिय असते. क्रियाहीन, निर्जीव भासते. क्षमताहीन वाटते. परंतु त्या बीजामध्ये विशाल वृक्षात रुपांतर होण्याची क्षमता अंगीकृत असते. इतकी प्रचंड ऊर्जा त्या बीजामध्ये सुप्त स्वरूपात असते. बीजाची ही सुप्तावस्था म्हणजेच अव्यक्तपणा. अव्यक्त हे एक मौन असते. ते सूचक असते. त्याची ती क्षमता जाणकार जाणतात.

अव्यक्त हे योग्य वेळप्रसंगाची चातक असते. पावसाच्या चाहुलीने अनेक पक्षी - प्राण्यांना कंठ फुटतो. ते प्रकट होऊ लागतात. तसेच समयोचित व प्रसंगावधानाची मार्मिकता अव्यक्तास अपेक्षित असते. तान्ह्या बाळाचे आईकडे आशाळभूत नजरेने पाहणे हे आईस काहीतरी सांगून जाते. त्यातून तिला आपल्या बाळाची गरज लक्षात येते. ती गरज आईकडून भागविली जाते. ते बाळ आपल्या भावना मांडू शकत नाही; परंतु त्याच्या नजरेतील भाव आईस समजतात.

अव्यक्त ही एक मूक भाषा असते. प्रथमदर्शनीसुद्धा त्याचे मूककथन समजू शकते. एखाद्याचा आनंद वा वेदनेच्या छटा या चेहऱ्यावर उमटत असतात. त्यातून एक भावरस प्रकट होत असतो. या भावरसातून एक भावना प्रक्षेपित केली जाते. ती इतकी प्रभावी असते की फारसे प्रयत्न न करता दुस-यास ती समजू शकते. मात्र अशा भावना टिपणारा माणूस संवेदनशील असला पाहिजे. त्याचबरोबर तो सहृदयही असला पाहिजे. तरच त्याची निष्पत्ती होऊ शकते. अन्यथा व्यक्त प्रकटीकरणानंतरही पालथ्या घड्यावर पाणी असे होऊ शकते.

आपण व आपला परिसर यामध्ये दोन प्रकारे संवाद होत असतो. पहिला संवाद हा व्यक्त असतो. हा व्यक्त संवाद प्रत्यक्षात फार थोड्या प्रमाणात होत असतो किंवा साधता येतो. वास्तविक दुसऱ्या प्रकारचा अव्यक्त संवादच प्रामुख्याने मोठ्या प्रमाणावर होत असतो. निरीक्षण, कृती, अनुभव यातून आपल्याला बरेच काही उमगत असते. त्यातून आपली मनोभूमी तयार होत असते. बौद्धिक व शारीरिक विकास घडत असतो. आपण प्रत्यक्ष व्यक्त शिक्षण फार थोडे घेतो. अव्यक्त शिक्षण हे जरी अनौपचारिक असले तरी त्याचा दर्जा सरस असतो.

अव्यक्ताचे स्पंदन जो जाणतो तोच जाणता बनतो. अर्थात तोच व्यक्तही चांगल्याप्रकारे जाणू शकतो. तसेच दोन्हींचा मेळही उत्तम बसवू शकतो. अव्यक्तास व्यक्त करणे यास वाचा फुटणे असे म्हणतात. अनेक प्रसंग अव्यक्त असतात. ते जाणण्याची क्षमता असलेलेच ते प्रकट करू शकतात. संशोधक

जी तत्वे निष्कर्ष शोधून काढतात तेही या अव्यक्त अर्थात प्रत्यक्ष व्यवहारात नसलेल्या परंतु अस्तित्वात असलेल्या तत्वांची किमया ते सादर करतात. अव्यक्त तत्वांची महानता व कार्यक्षमता ते प्रकट करीत असतात. संशोधक हे अव्यक्तांचे स्पंदन जाणणारे निष्णात असतात. त्यातून ते काही निदान करतात. नैदानिक चाचण्या घेतात. नंतर अंतिम निष्कर्षाप्रत येतात. या जगाची - मानवाची प्रगती ही अव्यक्तास जाणण्याच्या मानवी क्षमतेमुळेच झाली आहे. म्हणूनच आईनस्टाईनने मानवाच्या कल्पना शक्तीस ज्ञानापेक्षा श्रेष्ठ मानले आहे.

अव्यक्ताच्या जाणिवेतून संत, साहित्यिक, उद्योजक, शास्त्रज्ञ तसेच विविध क्षेत्रातील दिग्गजही घडले. अध्यात्मवाद व भौतिकवाद अशा दोन्ही ठिकाणी अव्यक्ताचे स्थान हे अपरिहार्य व उच्च आहे.

अव्यक्त जाणण्याने सामंजस्य निर्माण होते. सामंजस्यातून सहवास लाभतो. सहवासातून उपयोगीता वाढते. उपयोगितेतून आपले जीवन सुलभ होते. आपण स्वतः अव्यक्तास व्यक्त होण्याचे संकेतस्थळ बनावे. त्यातून आपल्या परिसराची, सृष्टीची, चराचराची रहस्ये आपण उलगडू शकू. मानवी विकासाचे शिखर गाठू शकू!

निसर्गधर्म

आपली वसुंधरा ही निसर्गमय आहे. आपल्या अवनीवर चराचरात निसर्ग आहे. निसर्ग आपल्या अंतरंगात सखोल आणि अंतर्मुख आहे. निसर्गात परिपूर्णता असते. निसर्ग हा एकमार्गी गुरु तसेच सर्वात महान मार्गदर्शक असतो. निसर्गाची भाषा मधुर आणि संक्षिप्तही असते. ती भाषा समजण्यासाठी निसर्गाशी तदाकार व्हावे लागते.

निसर्गात अनंत गुण आहेत. विपुल रचना आहेत. निसर्ग हा सर्वश्रेष्ठ रचनाकार व कलाकार आहे. निसर्गाचे काही नियमही आहेत, ते समजावून घेणे अतिशय महत्वाचे असते. जो मनुष्य निसर्गाच्या सानिध्यात राहतो तो भाग्यवान व जो निसर्गाला समजावून घेण्याचा प्रयत्न करतो तो बुद्धिमान होय. निसर्ग हा महान गुरू आहे. निसर्गाने दिलेले संकेत, केलेले भाष्य म्हणजे निर्विवाद सत्य होय.

निसर्गाला समजून घेण्यासाठी विशाल मन, अभ्यासवृत्ती, जिज्ञासूवृत्ती अंगी असणे आवश्यक आहे. निसर्गाची आवड असणे महत्वाचे असते. जो मनुष्य निसर्गाच्या सानिध्यात जातो त्यालाच जीवनाचा अर्थ समजतो. अन्यथा जीवन म्हणजे निरर्थक दमछाक होय. निसर्ग हा मूलतः संतुलीत व प्रमाणबद्ध असतो. सहसंबंधाने सत-चक्राला बद्ध असतो. निसर्गाची किमया अपार आहे. निसर्गाचे संदेश सर्वश्रेष्ठ आणि महान आहेत. निसर्ग हा वेळोवेळी संकेत करीत असतो. त्याचे ते संकेत ओळखणे अतिशय महत्वाचे असते. निसर्गातच मानवाचे कल्याण होत

असते. निसर्गानेच मानव घडवला; मानवाला संस्कृती दिली. योग्य धडा व आदर्श दिला. मानवप्राणी यासाठीच आजतागायत निसर्गाचा ऋणी आहे. तो सतत निसर्गाची पूजा करीत राहिला. ती पूजा यासाठीच की निसर्गाच्या अनंत गुणांपैकी काही अंश आपल्यातही यावेत, आपणही निसर्गाचे अनुकरण करावे, आपल्यालाही जीवनाचा खरा अर्थ समजावा व हे जीवन सार्थकी लागावे यासाठीच ही पूजा केली गेली.

‘निसर्गाकडे चला’ असा संदेश सुज्ञ लोक नेहमी देत असतात. निसर्ग म्हणजे दरी-खोरी, नद्या, सृष्टी सौंदर्य. ते पाहण्यासाठी तिथे जाणे म्हणजे निसर्गात जाणे, निसर्ग अनुभवणे अशी आपली सर्वसाधारण कल्पना असते. वरकरणी हे बरोबर असले तरी निसर्गाचे सूक्ष्म व व्यापक रूप पहावायास शिकले पाहिजे. आपल्या भोवतालीही निसर्ग असतोच. जे मानवनिर्मित नाही, पृथ्वीवरील जैविक व अजैविक घटक जे आदीपासून आपोआप आहेत ते सर्व निसर्गरूपच आहे. त्यामध्ये दगड, माती, वनस्पती, प्राणी, सूक्ष्मजीव, पक्षी, मानव हे सर्व वर्ग आले. आता निसर्ग पाहणे किंवा निसर्गात जाणे म्हणजे इतकेच की आपल्या भोवतालच्या सर्व अकृत्रिम वस्तूंना - घटकांना समान नजरेने पाहणे. पशु व मानव किंवा दगड व चेतना जेव्हा आपण समान नजरेने अनुभवतो तेव्हा आपण निसर्गात जातो. शांतमनाने आपल्याला ही रम्यता अनुभवता येते. हा अनुभव मंदिरातील पावित्र्याची व प्रसन्नतेची बरोबरी साधतो.

सर्वसाधारणपणे एखाद्या निसर्गरम्य ठिकाणी आपण जातो तेव्हा आपल्याला अशा लांब निर्जन ठिकाणी शांत व प्रसन्न वाटते. तिथे आपण आपली दैनंदिन बंधने बाजूला सारतो. आपण

इतर कृत्रिम बाबी, दैनंदिन कामकाज, मानवी व्यवहार इ. गौण मानतो. निसर्गात जाण्याने आपल्या दैनंदिन जीवनात आपण बदल करतो. आपल्याला तात्पुरती समान सहगमनाची दृष्टी लाभल्याने आपणास आत्मिक समाधान मिळते. कृत्रिम बाबींना आपण हेतूपूर्वक बाजूला केलेले असते. एरवीही निसर्ग आपल्या सभोवती असतो. परंतु कृत्रिमतेमुळे आपला जो एकांगी दृष्टीकोन तयार झालेला असतो त्यामुळे तो अनुभवता येत नाही. जर समता भावाने सर्व भौतिक व अभौतिक वस्तूंकडे पाहिले तर निगर्सदत्त प्रेरणा आपल्या मनाला उल्लासित केल्याशिवाय राहणार नाहीत.

आपण निसर्गाची मूलतत्त्वे जाणली पाहिजेत. मूलतत्त्वे म्हणजे न बदलणारी शाश्वत तत्त्वे! उदा. मातीकडे आपण मातीमोल भावनेने पाहतो. मातीत सुप्त सामर्थ्य असते. चेतनेचा स्फुल्लिंग फुलविणारी ती किमयागार असते. अनेक रस निर्माण करणारी ती उगमस्त्रोत असते. आधुनिक तंत्रज्ञानामध्ये मातीविना शेतीसुध्दा शक्य झाली आहे. परंतु मूलतत्त्व बदलत नाही. मातीची पोषकता तुम्हास इतर ठिकाणी निर्माण करावीच लागेल. आपण तंत्र बदलू शकतो तत्त्व बदलू शकत नाही. सैनिकात लढण्याची प्रवृत्ती असते, धैर्य व उमेद असते. आधुनिक युद्धे ही सैन्याविनाही लढली जातात. तंत्रज्ञान प्रगत झाले आहे. परंतु सैनिकाचा लढाऊपणा तुम्हांला आधुनिक शास्त्रास्त्रात उतरवावा लागतो. सैनिकाचे आघाताचे तत्त्व तुम्हांला सोडता येणार नाही. मातीची पोषकता व सैन्यातील लढाऊपणा सोडून तुम्ही शेती व युद्ध करू शकणार नाही. गांधीजींनी इंग्रजांविरुद्ध

लढ्याचे तंत्र बदलले. त्यांनी प्रतिकार प्रवृत्ती सोडून लढा दिला नाही. मूलतत्त्व बदलत नाही. हाच मूलतत्त्ववाद आहे.

निसर्ग नियम म्हणजे तरी काय? कावळ्याचे पिल्लू काव-काव म्हणते, कोकिळेचे पिल्लू जरी कावळ्याच्या पिलात मिसळले - वाढले तरी ते काव-काव ऐकूनही कुहु-कुहूच म्हणेल. त्याला काव-काव म्हणता येणार नाही. हाच तो निसर्ग नियम. हीच उपजत क्षमता. माणसाचे पिल्लू भाषा शिकेल ही त्याला निसर्गाने दिलेली देणगी आहे. इतर प्राण्यांत प्रगत माकड असे गृहीत धरले व त्याची जोपासना लहानपणापासून मानवी संपर्क व्यवहाराने केली तरी त्याला आपण ठराविक मर्यादितच भाषा शिकवू शकू, यालाच नैसर्गिक नियंत्रण म्हणतात. अशाच देणगीमुळे मासा पाण्यात पोहू शकतो व नियंत्रणामुळे तो पाण्याबाहेर तडफडून मरतो. इवलेशे पक्षीही आकाशात उडू शकतात. बदक पाण्यावर पोहू शकतात. सूक्ष्मादि सूक्ष्म जीव आपले जीवनचक्र विशिष्ट पद्धतीने पार पाडतात. हाच निसर्गधर्म आहे. निसर्ग प्रत्येक गोष्टी अशा नियंत्रित करतो. तसेच स्वभावधर्मानुसार वागण्याची प्रत्येकास प्रेरणा देतो. निसर्ग जगामध्ये जसे चैतन्यदायी वस्तू निर्माण करतो तसेच त्यास कार्यप्रेरणाही देतो. त्याचा विकासही तो निसर्गनियमानुसारच घडवितो.

कितीही असामान्य माणूस असला तरी बालपणात बाललीला असतातच. तारुण्यात तारुण्यसुलभ भावना होतातच. वार्धक्याच्या मर्यादा कुणाला सुटलेल्या नाहीत. हे सर्व निसर्गचक्र आहे. प्रत्येकाची प्रकृती समान तत्वांनी बांधली आहे. म्हणूनच एखाद्या आजारावर एकच औषधाचे प्रयोग प्रत्येक माणसावर

केले जातात. औषधे समान काम करतात. त्याचे प्रमाण कमी अधिक होऊ शकते. निसर्गचक्र प्रत्येक जीवमात्रात सामावले आहे. लहानात लहान जीवसुद्धा आपला निसर्गधर्म चुकवू शकत नाही. निसर्गधर्मानुसार एखादी गोष्ट नसेल तर ती विकृती असते. अशी विकृती ही नियमाला अपवाद असते. आपण ते सहजासहजी स्विकारत नाही.

लहान मूल जन्मतः रडले पाहिजे. एखाद्या स्त्रीस दाढी-मिश्या शोभणार नाहीत, तर पुरुषांना स्त्रीयांचा आवाज हास्यास्पद ठरतो. जिथली वस्तू तिथेच शोभते. निसर्ग हा असा महान शास्ता आहे. म्हणून निसर्गाची कृपा व अनुकूलता धरूनच आपण आपल्या अस्तित्वावर व भवितव्यावर शिक्कामोर्तब केले पाहिजे. ती कृपा आपण कशी स्विकारायची, त्याचा विनीयोग कसा करायचा, जीवनात सर्वांगीण विकास कसा साधायचा हे ठरवणे म्हणजे त्याच्या कृपाप्रसादाचे व्यवस्थापन होय, जशी एखादी रासायनिक प्रक्रिया होण्यासाठी तापमान वा प्रेरकाचे अस्तित्व आवश्यक असते, तद्वतच मानवी विकास हा निसर्गाच्या अनुकूलतेत घडत असतो. मानवी समाजाचे रितीरिवाज त्यानुसारच ठरतात. उत्पत्ती, विकास, लय, ऋतु परिवर्तन इ. निसर्गानुसारच होतात. इतके असूनही काही ठिकाणी निसर्ग अद्भूत किमया दाखवून माणसाची मतीगुंग करून टाकतो. सुरवंटाचे फुलपाखरू होणे ही निसर्गाची किमया आहे तर फुलांची नाजुकता, आकर्षकपणा व अंगभूत सुवास ही निसर्गाची रसिकता - कलात्मकता आहे. म्हणूनच कालीदासाने म्हटले आहे, 'सृष्टीचे कौतुक तू जाण बाळा!'

जगातील नैसर्गिक तत्वे जाणून घेण्याची इच्छा व त्यासाठी प्रयत्न करण्याची उमेद बाळगा. हे जग निर्दोष डोळ्यांनी फिरून पहावे. काहीकाळ तरी निसर्गात रहावे. निसर्गाशी जवळीक साधावी. निसर्गातील सत्ये, तथ्ये, तत्त्वे जाणून घ्यावीत. त्यांचा जीवनाशी सहसंबंध लक्षात घ्यावा व त्याप्रमाणे वास्तवता जीवनात आणण्याचा प्रयत्न करावा. लोकजीवन, प्राणीजीवन जाणून घ्या. वृक्षवल्लींच्या सहवासात जा. किती अद्भुत रचना, सौंदर्य, कलात्मकता निसर्गाने चराचरामध्ये ओतप्रोत भरले आहे ते तटस्थ राहून निरीक्षण व परीक्षण हेतूने, कलात्मक आस्वादाच्या दृष्टीने व भावनेने पहा. आपल्या भावनांचे उदात्तीकरण करा. जीवसृष्टीवर प्रेम करा. त्यामुळे तुम्हीही दयेचे हक्कदार बनाल. आपली इच्छापूर्ती होवो ना होवो जिज्ञासा सोडू नका. जीवनात अबाधित व मुक्त राहण्याचा प्रयत्न करा. व्यवहार त्यागू नका. मात्र मोह-बंधनात अडकू नका. आंतरिक समाधान मिळवा, जीवन यशस्वी होईल. चराचराशी एकरूप होणे हा दिव्यशक्तीच्या साक्षात्काराचा मार्ग आहे.

विवेक

सारासार विचार करणे म्हणजे विवेक. समजूतीने घेणे म्हणजे विवेक स्वीकारणे. समजून घेणे म्हणजे विवेक दाखविणे. समजूतदारपणा असणे म्हणजे विवेकशील असणे. विचारपूर्वक कृती करण्याची सवय जोपासणे म्हणजे विवेकीपणा अंगी बाणणे. सद्विचारातून सत्कार्याचा निर्मळ आनंद अनुभवणे म्हणजे विवेकानंद घेणे. आपल्यातील अविवेकाला दूर करणे म्हणजे विवेकी होणे. तटस्थ राहून सांगोपांग विचार करून वस्तुनिष्ठ, न्याय, तर्कसंगत निर्णय घेण्याची प्रवृत्ती म्हणजे सदसद्विवेक बुध्दी. विवेक हा सामंजस्यातून निर्माण होतो. सामंजस्य हे नम्रतेतून उद्भवते. नम्रता ही ज्ञानातून मिळते. ज्ञान हे जिज्ञासेतून विकसते. जिज्ञासा ही कुतुहलातून उत्पन्न होते. कुतुहल हे उत्सुकतेपोटी असते. उत्सुकता ही आवडीने निर्माण होते. आवड ही परिचयातून निर्माण होते. परिचय हा संपर्कातून होतो. संपर्क हा कामातून होतो. काम हे गरजेतून केले जाते. गरज ही नितांत आवश्यकता असते. म्हणून विवेकाच्या मुळाशी मानवी गरजा आहेत. त्या गरजांची पूर्ती सभ्यतेने व सहजतेने व्हाव्यात, त्यातून शांततामय सहजीवन फुलावे यासाठी विवेकाची गरज असते.

आपले ईप्सित न सोडता, दुसऱ्याच्या भावना न ठेचाळता, अप्रस्तुत टाळून, आवश्यक ते मांडून, साध्या इतपत अपेक्षित प्रतिसाद मिळविण्याची शिकवण विवेकवादातून मिळते. परस्परविरोधी तत्व व विचार असूनही सर्वांना सोबत घेऊन सर्वसहभागातून सामुहिक कार्यसाधण्याचे कसब विवेकी

माणसाकडे हवे. आपल्या तत्वांची उपयोगिता तपासून पहात, दुसऱ्यांची मते अजमावत, त्यातून त्याज्य ते वर्ज्य करण्यातून व ग्राह्य ते ग्रहण करण्यातून आपली विवेकी वृत्ती दिसून येते. यामध्ये आपली वैयक्तिक मतमतांतरे व आकांक्षा आड येऊ नयेत याचा कटाक्ष पाळला पाहिजे. मोठ्या प्रश्नातील बारकावे व छोट्या प्रश्नांचे विराट रूप समजून घेताना व त्यांची सोडवणूक करताना नेहमी संयम, धीर व विवेकाची आवश्यकता असते. बऱ्याचदा व्यवहारामध्ये विवेकबुद्धी ही विद्वतेपेक्षाही सरस ठरते.

विवेक हा नम्रतेच्या आश्रयाने वाढतो. नम्रता म्हणजे निरपेक्ष एकात्मकता! हा सद्गुण ल्यायलेली माणसे जशी कमी झाली तशीच हा अस्सल दागिना आहे हे ओळखणारे जवाहिराही दुर्मिळ झाले. त्यामुळे निरपेक्ष एकात्मता ही रोडावली आहे. परंतु घरच्या लक्ष्मीसारखी सुख-शांती निर्माण करणारी ही कामधेनू अवेरल्याने आपण आपल्या पदरात साक्षात दगड-धोंडे घेतले आहेत. आपण खऱ्या अर्थाने विधूर/विधवा झालो आहोत.

निरपेक्ष एकात्मतेअभावी निर्माण होणारा एकोपा तग धरू शकत नाही. निरपेक्ष एकात्मता ही अबाधित असते. ती समर्पित भावनेने कार्यरत राहत असते. तसेच ती सर्वथा हितैषी असते. साधकास कार्याचा निर्मळ आनंद ती देत असते. आपला 'मी' पणा ती आपल्या समर्पण वृत्तीत रूपांतरीत करते. अहंभाव नाहिसा करून मन विशाल बनविते. एकात्मता हा पैलू अनमोल आहे. नम्रता हे एकात्मतेचे चोख सोने आहे. त्यास जवळ बाळगणे

हे आपले वैभव आहे; तर लाथाडणे हा आपला करंटेपणा व विपरित बुद्धी आहे. नम्रतेने स्व-पर प्रतिष्ठा जोपासली जाते. ते एक पवित्र व उच्च संस्कृत असे मानवी मूल्य आहे. मानवी संबंधांचे ते उदात्तीकरण करते. प्रत्येक प्रामाणिक माणसाजवळ ती असतेच असे नाही. मात्र अप्रामाणिक माणसाजवळ ती नसतेच. आपली विनयशील वृत्तीच आपला विवेक जोपासत असते. सत्याच्या अधिक जवळ जाण्यासाठी विनम्रता अत्यावश्यक असल्याचे त्यासाठीच सत्याग्रही प्रतिपादीतात.

आज समाजास विवेकवादाची गरज आहे. स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार नव्हे. बांधीलकी म्हणजे पारतंत्र्य नव्हे. स्वाभिमान म्हणजे स्वश्रेष्ठतावाद नव्हे. स्वावलंबी असणे म्हणजे अलिप्त असणे नव्हे. फक्त अर्थाजन करणे म्हणजे सुजाण नागरिक बनणे नव्हे. अशा अनेक गोष्टींची विवेकाशी सांगड बसली पाहिजे. आम्हाला धनही हवे आहे व संवेदनाही! आळसामुळे जसा कार्यभाग बुडतो तसेच सहवेदेनेशिवाय धनही निरर्थक ठरते. आम्हास दोन्ही प्रकारची श्रीमंती हवी आहे, धनाबरोबर मनाची! परंतु ती कशी येणार? निःस्पृहतेने ते शक्य आहे. निःस्पृहता हे तत्त्व एकाच वेळी धनार्जनासाठीही प्रेरणा देते तसेच सुविनियोग व संवेदनाही जपते. निःस्पृहतेसाठी विवेकाचे तारतम्य हवे.

आज बऱ्याच बाबतीत अविवेकीपणा माजलेला दिसतो. तेव्हा विवेकवादी शिकवणीची गरज प्रकर्षाने भासते. सध्या काही गोष्टी परिभाषेच्या सीमा ओलांडताना जाणवतात. उच्च हेतूने अंगिकारलेल्या तत्वांचे अवनत रूप आपणास बऱ्याचदा

पहावयास मिळते. जसे व्यक्तीस्वातंत्र्यातून स्वैराचार, भाषण स्वातंत्र्यातून बेताल वक्तव्य, समानतेतून स्वश्रेष्ठतावाद, आपुलकीतून मुजोरपणा, खुलेपणातून वाह्यातपणा, अतिसंरक्षणातून नाकर्तेपणा, संधीतून मस्तवालपणा, उच्चपदातून घमेंड, मदतीतून परावलंबीत्व, जबाबदारीतून बेजबाबदारपणा, नैतिकतेतून कर्मठपणा, विफलतेतून नैराश्य, प्रचारातून अपप्रचार, शब्दातून अपशब्द, उपदेशातून उपरोधिकता, सहानुभूतीतून स्वार्थीपणा, ज्ञानातून अहंभाव, उपकारातून कृतघ्नपणा, अतिपोषणातून अनारोग्य इ.

चांगले काम होत असताना त्याचा विपर्यासही अनेक ठिकाणी होत आहे. उच्च हेतू साधत असताना पुन्हा विकृती निर्माण होणे खचितच अपेक्षित नाही. अनेक उच्च मूल्ये डोळ्यासमोर ठेऊन समाजधुरिणांनी सामाजिक बांधिलकीतून विविधप्रकारे सौहार्द निर्माण करणारे उपक्रम राबविले. कायद्यानेही आधार देण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. स्वातंत्र्य, समता, बांधूता या उच्च तत्वांस अवकळा येऊ न देण्यासाठी गरज आहे ती विवेकाची! ही विवेकवाणी सर्वत्र दुमदुमली पाहिजे. विवेकविचार सर्वत्र रुजला पाहिजे. उच्च तत्वांना विवेकाने मूल्यांकित केले तर त्यांची शालीनता वाढून त्यांना शाश्वतता लाभते.

श्रद्धा

श्रद्धा म्हणजे निर्विवादपणे, निर्दोषपणे व निःस्वार्थीपणे ठेवलेला विश्वास होय. माणसाची श्रद्धा कशी असते ते आपण समजावून घेऊ. जर ती समजली तर श्रद्धेचे मोल आपणास जोखता येईल. कारण बऱ्याचदा अंधश्रद्धा म्हणून श्रद्धेस छेद देण्याचा प्रयत्न होतो. अंधश्रद्धा सोडावी, मोडावी. परंतु श्रद्धेस धक्का लावू नये. ती पूर्णपणे वैयक्तिक, खासगी व निरुपद्रवी बाब आहे. श्रद्धेमध्ये निर्विवादता असते. त्यामध्ये शंकेस स्थान नसते. ती नितांत विश्वासावर अवलंबून असते. श्रद्धेची मूळे ही अंतःकरणात रुजलेली असतात. त्यामुळे श्रद्धा या आतून निर्माण झालेल्या असतात. श्रद्धा या अंधपणे जोपासल्या जात नाहीत. त्या विवेकाने निर्माण होतात. वास्तववादी दृष्टीकोनातून त्यांचा परिपोष होत असतो. त्यामुळे त्या अबाधित असतात. त्या सत्यसंकल्पी असतात. सूर्य पूर्वेला उगवितो, हा अनुभव आहे. त्यावर आधारित उद्याही सूर्य पूर्वेलाच उगवेल ही श्रद्धा आहे. आज फार चाललो आहे, उद्या निश्चितच पाय दुखतील. ही निर्विवादता श्रद्धेमध्ये असते. ती वास्तववादी असते. ती पूर्णतः अनुभव सिद्ध असल्याने स्वानुभवास वेगळ्या प्रमाणाची गरज नाही.

‘स्व’अनुभव वास्तववादी असल्यास निश्चितच त्यास वेगळ्या प्रमाणपत्राची गरज नाही. मात्र आपला अनुभव जर चुकीच्या पध्दतीने निष्कर्ष काढत असेल तर योग्य निष्कर्ष निघाल्यानंतर तो स्विकारण्याने श्रद्धा कमी होत नाही तर ती अधिक निर्दोष बनते. जसे आकाशातील चंद्र रात्री प्रकाश देतो ही

श्रद्धा, जी प्रत्यक्ष अनुभवास येत असते. वास्तवात चंद्रास स्वतःचा प्रकाश नसतो. तो प्रकाश सूर्याकडून चंद्रावर आल्यानंतर पृथ्वीकडे परावर्तीत होत असतो हे संशोधित सत्य आहे. त्यामुळे चंद्र हा रात्री प्रकाश देतो हे विधान कायम राहून 'मात्र तो त्याचा स्वतःचा प्रकाश नाही, सूर्याचाच आहे.' ही पुस्ती आपल्या श्रद्धेस निर्दोष बनविते. त्यामुळे चंद्राचे महत्व वा श्रद्धेचे महत्वही कमी होत नाही. ती अधिक निर्दोष बनते. म्हणजेच आकाशात चंद्र नसेल तर आपणास चंद्रप्रकाश मिळणार नाही. रात्रीच्या उजेडाशी चंद्राचा संबंध तुटत नाही. त्यामुळे श्रद्धेमध्ये सत्याच्या समावेशाने ती अधिक निकोप होते. म्हणून सत्य हे श्रद्धेस वाढविते. श्रद्धा हे सत्यास स्विकारते. श्रद्धा ही ज्ञानामुळे सुधारून घेता येते. सत्याचरणामुळे श्रद्धेस तडा जात नाही.

पुष्कळवेळा श्रद्धा व अंधश्रद्धा यामध्ये गफलत होते. वास्तविक श्रद्धा असण्याच्या उलट श्रद्धा नसणे असा त्याचा अर्थ होतो. श्रद्धावानच्या विरुद्ध अश्रद्ध किंवा श्रद्धाहीन असा अर्थ प्रस्तुत होतो. श्रद्धेचे विकृत रूप म्हणजे अंधश्रद्धा. अंधश्रद्धेमध्ये भौतिक स्वार्थ दडलेला असतो. जसे एखाद्या व्यक्तीस एखादी गोष्ट अनुकूल करून दिली की ती व्यक्ती आपणासही अनुकूलता निर्माण करेल ही व्यावहारिकता होय. एखाद्या दैवतास आपण प्रसन्न केले तर आपली मनोकामना पूर्ण होईल. त्यासाठी दैवताबरोबरही देवघेवीचा व्यवहार ठरविला जातो. हा शुद्ध व्यवहारवाद असून स्वार्थी हेतूने ठेवलेला हा विश्वास असतो. यामध्ये श्रद्धा नसते. आणखी असा व्यवहारवाद हा तेव्हा अव्यवहार्य बनतो जेव्हा त्यातून कोणतीही निष्पत्ती निरर्थक ठरते. त्यातून कोणतीच निष्पत्ती निघत नाही. मात्र तशी अपेक्षा गृहीत धरून क्रियाकर्म केले जाते. जसे वैद्याकडे आजारावर

उपचार घेतो, त्या मोबदल्यात पैसे देतो. आजार बरा होतो. हा व्यवहार आहे. औषध हे आजार बरा करते, या श्रद्धेने आपण डॉक्टरकडे जातो. त्यामध्ये पैसे असतील, नसतील हा विषय गौण असतो. डॉक्टर पैसे घेऊन औषध देतो हा 'व्यवहार' आहे. तर डॉक्टरचा हात लागल्यानंतर आपण बरे होऊ किंवा चुकीच्या पद्धतीने औषध घेवूनही बरे होऊ किंवा आजाराचे मूळ कारण न जाणता विपरीत वर्तनानेही ठणठणीत राहू हा अंधविश्वास आहे. आपण भ्रमात राहत असू तर ती अंधश्रद्धा होय. श्रद्धा आपणास काहीशा भ्रमात राहू देत नाही. ती सज्जानाने प्राप्त केलेला विश्वास असते. अज्ञान दूर करण्याने अंधश्रद्धा नाहीशी होते.

श्रद्धा ही संकल्पना समजून घेत असताना त्यातील सूक्ष्मता जाणली पाहिजे. आपण आपली कामे श्रद्धेने करावीत. श्रद्धायुक्त अंतःकरणाने केलेले काम भरीव व सुंदर असते. म्हणूनच असे कार्य अजोड असते.

विश्वास हे श्रद्धेचे बाह्यरूप होय. आपला विश्वास व श्रद्धा ह्या एकाच वेळी वाढत असतात. मात्र त्यांच्या दिशा या एकमेकांच्या विरुद्ध असतात. परंतु त्यांची जोपासना मात्र परस्परावर अवलंबून होत असते. जसे एखादे बीज रुजत असताना त्यास मूळ व अंकूर एकाचवेळी फुटत असतात. ते दोन्ही एकाचवेळी वाढत असतात. विश्वास हे बाह्यरूपाने अंकूराप्रमाणे फुलत-फळत असते. तर श्रद्धा ही मूळरूपाने अंतःकरणामध्ये खोलवर रुजत असते. श्रद्धा हे मूलतत्त्व आहे. विश्वास हे बाह्यरूप असते. जशी श्रद्धा वाढते तसा विश्वासही जोम धरतो. जेव्हा आपण अधिक श्रद्धेने काम करतो तेव्हा ते अधिक नेटाने व दमदार होते. जसे वृक्षाची मूळे चांगले काम

करतील तर याचे बाह्यरूप म्हणजे खोड, पान, फूल, फळ हे जोमदार असते. विश्वास हे बाह्यरूप तर श्रद्धा हे आंतररूप असते. श्रद्धा हा विश्वासाचा पाया असतो. श्रद्धा ही म्हणून विश्वासापेक्षा सत्याशी म्हणजेच जमिनीशी जास्त जवळचे नाते सांगणारी असते. बऱ्याचवेळा आपल्या विश्वासाला तडा जाऊ शकतो. आपल्या विश्वासाच्या फांद्या तोडल्या जाऊ शकतात किंवा त्या परिस्थिती बदलल्याने बाधित होऊ शकतात. आपणही एखाद्याचा विश्वास गमावू शकतो. म्हणजे आपला विश्वास नाहिसा होऊ शकतो वा बदलू शकतो. जसे वृक्षाच्या नको त्या फांद्या छाटून त्यास पध्दतशीरपणे पुढे वळण दिले जाते. म्हणजे श्रद्धेची मूळप्रेरणा काम करीत असते. मात्र विश्वास हा अयोग्य ठिकाणी जात असल्यामुळे त्याठिकाणी सुधारणा करून विश्वासास नवीन रूप व जोम दिले जाते. मात्र श्रद्धा जर संकुचित पार्श्वभूमीवर असतील तर कुंडीतल्या रोपाप्रमाणे त्यातून डेरेदार वृक्ष अर्थात व्यापक विश्वास निर्माण होणार नाही. कठीण पार्श्वभूमीत श्रद्धा रुजत नाही. रुजल्या तरी त्या फक्त तग धरून राहतात. त्याची नैसर्गिकता संकुचित होते.

काही वेळा विश्वासघात होतो म्हणजे खोडाच्या मुख्य भागावर आघात होतो. यालाच 'पाठीत खंजीर खुपसणे' असेही म्हटले जाते. किंवा आकस्मिक आपत्तीने आपला विश्वास कोलमडून पडतो. जसे वृक्षाचा वरील भाग मोडून पडतो. अशा प्रसंगी श्रद्धा पुन्हा नवी पालवी फोडण्याचे व त्यास नव्या साकार रूपात सादर करण्याचे काम करते. कारण श्रद्धा या मूळात अंतःकरणामध्ये शाबूत असतात. मात्र जेव्हा एखादे झाड मूळासकट उन्मळून पडते. तेव्हा मात्र माणूस खऱ्या अर्थाने मोडून पडतो. विश्वास हरवला तर श्रद्धेच्या जोरावर तो नव्या रूपात

निर्माण करता येतो. मात्र श्रद्धाच नाहीशी झाली तर माणसाचे पुनरुत्थान होऊ शकत नाही. अर्थात माणसाची श्रद्धा व विश्वास हे त्याच्या स्वानुभवावर आधारीत असतात, त्यावरच ते वाढत असतात. म्हणून श्रद्धा व विश्वास ही माणसाची वैयक्तिक बाब आहे. त्यास कोणी तडा देण्याचा प्रयत्न करू नये तर योग्य वळण देण्याचा प्रयत्न करावा. श्रद्धा व विश्वास सुधारून लोकांना सन्मार्गावर आणण्याचा प्रयत्न करावा. श्रद्धा मुळासकट उखडण्याचा वा विश्वासास छाटून टाकण्याचा प्रयत्न नसावा तर त्या श्रद्धेस योग्य दिशेने खोलवर व विश्वासास सुसंगतपणे आसमंतात वाढविण्याचा प्रयत्न असावा. म्हणूनच कधी कुणाच्याही श्रद्धांना व विश्वासांना तडा जाऊ न देता त्यास चांगल्याप्रकारे सखोल व सुवकरित्या उंची देण्याचे काम साधता आले पाहिजे. विविध बाधक प्रवृत्तींना दूर करण्याने आपोआपच मूळ व खोड वाढते. तद्वत बाधक प्रवृत्ती दूर करण्याने योग्य रितीने श्रद्धा व विश्वास वाढतात.

आपला लढा हा व्यक्तीशी नसून अंधश्रद्धा व अविवेकी प्रवृत्तीशी असावा. श्रद्धेचा मूळ पाया भक्कम करून, विश्वास सुधारून वा दुरुस्त करून आपण श्रद्धा ही सत्यनिष्ठेने चांगली रुजवू शकतो व विश्वासासही डेरेदार बनवू शकतो. म्हणून माणसाने दृढ श्रद्धावान बनले पाहिजे, जी स्व-परहितास कारक ठरेल. जगाचे व्यवहार हे असेच श्रद्धायुक्त विश्वासावर चालू असतात.

ज्ञान

सत्य हे ज्ञात व अज्ञात अशा दोन्ही स्वरूपात असते. मात्र सत्याचे अस्तित्व हे निर्विवाद असते. सत्य हे निरपेक्ष असते. त्यामध्ये कोणतीही व्यक्तिनिष्ठता नसते. सत्य हे वस्तुस्थितीवर आधारित असे वस्तुनिष्ठ असते. सत्य हे अपरिवर्तनीय असते. सत्य हे पूर्ण रूपात असते. सत्य हे नियम व तत्वांचा पाया असते. सत्याच्या आधाराशिवाय नियम, सिद्धांत व तत्वे ही टिकाव धरू शकत नाहीत. जिथे माणसाचे अस्तित्व आहे तिथे तसेच जिथे माणसाचे अस्तित्व नाही तिथेही सत्य अबाधितपणे असते. पृथ्वीवरील माणसाच्या अस्तित्वापूर्वी, अस्तित्वासह व अस्तित्वानंतरही जे काही असते तेच सत्य होय. त्यास परमसत्य असेही म्हणतात. परमसत्याचे हे अक्षय्य अविनाशी सार्वकालिक जे रूप त्यासच परमेश्वर असे म्हटले जाते. सत्यास ईश्वर स्वरूप मानल्यानंतर परमसत्य हे परमईश्वर बनते. जे चिरंतन आहे, ते परमतत्व आहे. सत्यास साक्षीची आवश्यकता नाही. असत्य सिद्ध करण्यासाठी सिद्धता करावी लागते. असत्याच्या सिद्धतेबरोबर आपणास सत्याचे आपोआप ज्ञान होते.

सत्य जाणून घेण्यास ज्ञान म्हणतात. ज्ञान व माहिती हे स्थूलार्थाने समानार्थी शब्द आहेत. मात्र आपण जे पहिल्यांदाच जाणून घेतो ते आपल्या दृष्टीने ज्ञान असते. जेव्हा ते ज्ञान आपण दुसऱ्यास देतो तेव्हा ती आपल्या दृष्टीने माहिती असते; परंतु ही माहिती घेणारा हा अज्ञानी असतो. त्याच्याजवळ त्या गोष्टीचे ज्ञान नसते. जेव्हा तो ती गोष्ट पहिल्यांदाच घेतो तेव्हा तो ज्ञान संपादन करतो. मात्र त्यास ते ज्ञान देणारा हा माहितीचे प्रक्षेपण

करीत असतो. म्हणून ज्ञान घेतल्यानंतर प्रत्येकजण ज्ञानवंत होत असतो. परंतु ज्ञानाचा प्रचार व प्रसार म्हणजे माहितीचा प्रचार व प्रसार होय. ही प्रक्षेपित माहिती घेणे म्हणजे ज्ञान मिळविणे होय. म्हणून शिक्षण देण्यामागे ज्ञानाचा प्रसार करणे हा हेतू असतो. एखाद्या गोष्टीविषयीचे अज्ञान हटविणे म्हणजे ज्ञान घेणे. ज्ञान ही संपादित वस्तू आहे. ज्ञान ही व्यक्तीनिष्ठ बाब आहे. व्यक्तीच्या अस्तित्वाशिवाय ज्ञान होऊ शकत नाही. कारण ज्ञान होणे म्हणजे ज्ञात होणे होय. सत्याचे आकलनमय मूर्त रूप म्हणजे ज्ञान. ज्ञान होण्यासाठी आकलनाची गरज असते.

ज्ञान हे ज्ञात सत्य असते. ज्ञान हे विकसनशील असते. कारण सत्याच्या अज्ञात प्रांतातून ती ज्ञात रूपाने प्रकट होत जाते. ज्ञान हे गरजेनुरूप विकसित होत जाते. आदान-प्रदानाने प्रगल्भ होत जाते. ज्ञान हे नेहमी अपूर्ण रूपात असते. कारण संपूर्ण सत्याचे ध्येय गाठण्यासाठी ते साधना करते. आजचे ज्ञान ही उद्याची माहिती असते. माहितीचा प्रचंड साठा धारण करणाऱ्यास ज्ञानवंत असे म्हणतात. मात्र ज्ञानाची निर्मिती करणारे म्हणजेच सत्यांशाची उकल करणाऱ्यास संशोधक असे म्हणतात. असे संशोधक जगास प्रथमतःच ते ज्ञान प्रसृत करीत असतात, म्हणून ते खरे ज्ञानी होत. कारण ते इतरांना ज्ञानवंत बनवतात.

ज्ञान हे अनंत असल्याने अनंताशिवाय कुणीही सर्वज्ञ नसते. जर एखाद्या व्यक्तीस परम सत्याचे ज्ञान झाले असेल तर त्यास परमज्ञानी असे म्हटले जाते. अर्थात त्रिकालाबाधित सत्स्वरूप जाणण्याची त्याची क्षमताही उच्च कोटीची हवी. तेव्हाच परमदर्शन घडेल. जेव्हा असे परमदर्शन कुणी करू शकेल

तेव्हा त्यास संपूर्ण सत्य आकलन करण्याची व प्रकट करण्याची क्षमता असेल म्हणजेच तो परमज्ञानी बनेल. असा परमज्ञानी माणूसच स्वतःच्या व इतरांच्याही संपूर्ण कल्याणाची मार्गक्रमणा करू शकेल. शाश्वततेच्या निकषावर परमसत्याचे निरूपण करूनच माणूस परमज्ञानी बनू शकतो. ही आपल्या जीवनातील सर्वात मोठी क्रांती आहे; जी आपल्या संकल्पना अंतर्बाह्य बदलून टाकते. मात्र त्यासाठी ज्ञान मार्गाचा आधार घेत अज्ञात मार्गाची परिक्रमणा अपरिहार्य आहे.

अधर्म

अधर्म म्हणजे धर्माचा अभाव असणे. धर्माची अपेक्षित संहिता न पाळणारा, असा धर्माच्या संदर्भात अधर्म या शब्दाचा वापर होतो. धर्माच्या अस्तित्वाने अधर्माची संकल्पना मांडली गेली आहे. अधर्मी असणे म्हणजे दुष्कृत्य करणारा असणे असा रुढ समज आहे. धर्मतत्त्वास अनुसरून व्यवहार नसणे म्हणजे अधर्म अशी धर्माच्या पंडितांनी अधर्माची साधारणपणे व्याख्या केली आहे. मानवी इतिहासाच्या विविध कालखंडात माणसाला नितीनियमांची निश्चिती करण्याची गरज भासली. त्यातून तत्कालीन विचारवंतांनी नितीनियमांची जंत्री बनविली. मात्र त्यांचा प्रस्ताव मानणार कोण? तेव्हा एका पारंपारिक विचारधारेचे रूप देण्यासाठी त्यावर धर्माचा शिक्का मारण्यात आला. त्या शिक्क्याचे महत्व कमी होऊ नये म्हणून त्यावर दैवी नियंत्रण निर्माण केले. त्यावरहुकुम अनेक दुष्ट व नास्तिकांना तर अधर्मी ठरविले गेलेच शिवाय काही शास्त्रज्ञ, संत, सुधारकांनाही अधर्मीपणाचा शिक्का बसला.

फार पूर्वी जेव्हा मानव भटक्या टोळीने जगायचा, तेव्हा त्याच्याकडे रानटी वृत्ती होती. तो जसा स्थिरावत गेला तसे त्यास मानवतेची अर्थात परस्पर सहकार्यातून विकासाची गरज भासू लागली. धर्माची उगवण याच गरजेतून झाली. अलिखित नियम व अमूर्त असा दंडक ठेऊन मानवाचे पाशवी वर्तन धर्माने नियंत्रित केले. त्यातही संधीसाधू लोकांनी अनेक अनिष्ट रुढी घुसडून अंधश्रद्धा रुढ केल्या. त्यामुळे धर्माच्या स्थापनेचे मूळ हेतू कालमानानुसार दूषित होत गेले. त्यावर उतारा म्हणून दुसरे धर्म

व धर्मग्रंथ स्थापन करणेत आले. त्यांचेही कालौघात तसेच झाले. जगभरात जुन्या-नव्या धर्मांचे रिवाज प्रचलित आहेत. ज्या-त्या धर्मानुसार मानवी संस्कृती उभ्या राहिल्या आहेत. भौगोलिक विविधतेबरोबरच चालीरितींची संस्कृतीतील विविधताही दिसून येते.

एकंदरीत मानवी वर्तन हे धर्माद्वारे नियंत्रित करण्याचा जगभर प्रयत्न झाला. आजही बहुतांशी मानवी वर्तन धर्मानेच नियंत्रित केलेले आहे. धर्म बुडाला की मानव व त्याची मानवता नष्ट होईल, अशी भीती प्राचीन काळापासून समाजधुरिणांना वाटत आली आहे. मात्र धर्म स्थापनेआधीही मानव होता. तो तुलनेने असंस्कृत होता. धर्माच्या सहाय्याने तो सुसंस्कृत झाला. आज ज्ञान-विज्ञानाच्या प्रचार-प्रसारानेही तो सुसंस्कृत होत आहे. त्याहीपेक्षा तो वैचारिकदृष्ट्या स्वतंत्र होत आहे हे लक्षणीय होय. त्यातून कोणताही धर्म न मानणाऱ्याची संख्या ही लक्षणीय होते आहे व उत्तरोत्तर ती वाढतच जाईल.

एखाद्या माणसास जात-धर्म विचारली जाते तेव्हा त्याने ती सांगावी अशी अपेक्षा असते. किंबहुना सांगितली नसली तरी त्यास जात-धर्म असतेच हा आपला रास्त समज असतो. कारण हजारो वर्षांपासून जाती-धर्माचे ओळखपत्र माणूस वापरत आलेला आहे. तेव्हा असे ओळखपत्र नसलेला माणूस ही संकल्पना स्विकारायची आपली मानसिकताच स्वाभाविकपणे नसते.

वैश्विकरणाच्या झपाट्यामध्ये मानव मुक्त व्यवहार करू लागला आहे. पूर्वी रोटी-बेटी व्यवहारही धर्म-जातीने नियंत्रित

व्हायचे. आहार-विहाराचीही सीमा ठरलेली असे. आज माणसाने सीमोल्लंघन केले आहे. किंबहुना परस्पर संपर्काच्या महाक्रांतीने मागील बंधने त्यांना संकुचित व बुरसटलेली वाटत आहेत. असे वाटणे अनैसर्गिक नाही. समता व स्वातंत्र्याची भारलेल्या या नवयुगात काही धार्मिक बंधने अनाठायी वाटल्यास नवल नाही. तसेच मानवी विकासावर मर्यादा घालणारी ही बंधने तकलादू ठरल्यास आश्चर्य नाही.

आज माणूस स्वतंत्र झाला आहे. जगातील कोणत्याही मानव समूहाला कोणत्याही धर्माची तत्वे पूर्णतः बांधून घालू शकत नाहीत. आता माणसाची वाटचाल पुन्हा अधर्माकडे चालू झाली आहे. त्यास आता धर्माची गरज वाटत नाही. मात्र आता अधर्माची व्याख्याही बदलली आहे. समता, स्वातंत्र्य, बंधूता व विकास यासाठी अधर्म! अशी नवयुगातील व्याख्या तो योजत आहे. म्हणजे माणसाने धर्मपूर्व अधर्मातून धर्मोत्तर अधर्मपर्यंत वाटचाल करून तो एक वर्तुळ पूर्ण करत आहे. माणसाचा हा प्रवास धर्माच्या मार्गावरून व्हाया झालेला आहे. त्यामुळे धर्मास तो तुच्छ मानणार नाही. परंतु आज ते अनावश्यक आहे असा मतप्रवाह बनत आहे.

काळाच्या संदर्भाने शब्दांच्या व्याख्याही बदलतात. अधर्माकडे माणसाची वाटचाल चालू आहे. मात्र ती विनाशाकडे वाटचाल नव्हे, तर तो स्वयंपूर्ण होत आहे. त्याने सुसंस्कृतीचा एक आवश्यक टप्पा गाठलेला आहे. आता तो स्वयंभू झाल्याने त्याला धर्माचे बोट धरून चालण्याची आवश्यकता नाही. तरीही धर्ममार्तंड धर्माचे बोट त्याच्या हाती देण्याचा प्रयत्न करीत

आहेत. पण हा प्रयत्न केविलवाणा आहे. जवळपास प्रत्येक धर्माच्या बाबतीत हा प्रकार सुरू आहे. मात्र परस्पर सहकार्यातून विकास ही आज मानवाची गरज बनल्याने तो विवेकाने अथवा विवेकाशिवायही मानवतेचे पालन करीत आहे. भावी काळात धर्म ही संकल्पना हृदयपार होईल याचे कवडसे दिसत आहेत. तसेच जी तत्त्वे व निती - नियम धर्माच्या वासनात गुंडाळली गेली आहेत, ती मुक्त होऊन अधर्मीपणाने त्यांचा सर्व - थैव वापर सुरू होईल. अशाने धर्म जरी बुडाला तरी धर्मस्थापनेचा हेतू मात्र सफल होईल. जो धर्माच्या अस्तित्वातही संधीसाधूंमुळे बाधित झाला होता.

स्वावलंबन

माणसाला आपल्या जीवनात परिपूर्णता आणण्यासाठी, जीवनाचा अर्थ समजून घेण्यासाठी स्वावलंबनाचा अवलंब केला पाहिजे. स्वावलंबन म्हणजे स्वतःवर जास्तीत जास्त अवलंबून असणे. उद्योगशिलता, वक्तृशिरपणा, प्रामाणिकपणा, चिकाटी, विवेकशिलता, आत्मविश्वास व नम्रता यांचा सुंदर मिलाफ स्वावलंबनात असतो. स्वावलंबन हे शिक्षणाचे एक तत्व आहे. जीवनातील महत्त्वाचे मूल्य आहे. स्वाभिमानाची ती जननी आहे.

स्वावलंबनाचा धडा प्रत्येक माणसाने गिरविलाच पाहिजे. स्वावलंबनाने आपल्याला अनुभवजन्य असे उच्च प्रतीचे शिक्षण मिळते. माणसाचा स्वानुभव वाढतो. व्यक्तीचा विकास हा परिपूर्ण होण्यासाठी स्वावलंबन हा गुण तिच्या ठायी रोमारोमात भिनलेला असावा.

स्वावलंबनाने व्यक्तीमध्ये वस्तुनिष्ठता येते. सत्य पडताळून पाहिले जाते. स्वावलंबन हे निसर्ग व मानव यांच्यामधील महत्त्वाचा दुवा आहे. स्वावलंबनाने 'स्व'चा आदर केला जातो. 'स्व' ला मानाची वागणूक मिळते. स्वावलंबनाने शरीर व मन या दोहोंमध्ये सुसंवाद साधला जातो. शरीर व मन यांच्या सुसंवादावरच माणसाची योग्य कृती अवलंबून असते. स्वावलंबनाने व्यक्तीमध्ये एकता, समता व बंधूता यांचा विकास

होतो. स्वावलंबनाने शरीर निरोगी व सुदृढ तसेच मन शुद्ध व ग्रहणशील बनते. एकंदर व्यक्तिमत्व साकार होते.

स्वावलंबनाचे तत्त्व आयुष्यभर पाळणे म्हणजे आदर्श युक्तिवादाने जीवन जगणे होय. अशाप्रकारचे जीवन हे सत्त्वशील बनत राहते. स्वावलंबन हा धडा निसर्गाचाच आहे. निसर्गातील प्रत्येक जीव हा आपल्या भूमिकेतून स्वावलंबी जगत असतो. प्रत्येक माणसालाही स्वावलंबनाची नितांत आवश्यकता आहे. थोर जनांच्या जीवनयात्रेत डोकावाल तर स्वावलंबन हा गुण त्यांच्या ठायी हमखास दिसून येईल. स्वावलंबनानेच माणसाला वस्तुस्थिती समजून येते. वस्तुस्थितीप्रमाणे व्यक्तीमध्ये बदल घडतो. हा बदल विकासात्मक असतो. माणसाचे जीवन हे परिस्थितीशी तादात्म्य पावते. यातून योग्य विचारसरणी फळारूपाला येत असते. यासाठीच स्वावलंबन हे माणसाला मानवतेचे शिक्षण देणारे, परिस्थितीशी जुळवून घेण्याचे, सुख - दुःखाची कल्पना देणारे, माणसाला परिपूर्णता देणारे महान तत्त्व आहे.

स्वावलंबन ही स्वाभिमानाची जननी आहे. स्वावलंबनाने स्वाभिमानाचा परिपोष होतो. स्वाभिमान म्हणजे स्वतःबद्दल अभिमान, स्वतःचा आदर! म्हणजेच स्वतः जोपासलेल्या नैतिक मूल्यांचा अभिमान होय. स्वाभिमान असणारी व्यक्ती म्हणजे स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व मानणारी व्यक्ती. म्हणजेच स्वाभिमान म्हणजे स्वतंत्र प्रवृत्ती. स्वाभिमानाची असणे म्हणजे स्वातंत्र्योत्सुक असणे. या स्वातंत्र्यवादातूनच मुक्त व उदार मतांचा विकास होतो. ही मते प्रकट केली जातात. त्यातूनच विचारांची

यथायोग्यता पडताळून पाहिली जाते. योग्य बदल घडवून आणले जातात. म्हणजे सहकार्याने नियोजनाची भावना दृढ होते. अर्थात स्वाभिमान म्हणजे गर्व, हेकेखोरपणा नव्हे तर जीवन जगण्याची विशिष्ट पद्धती ज्यामध्ये परिस्थितीनुसार योग्य बदल घडवून आणले जातात परंतु विचारांची निर्विवादता सिद्ध होत असते.

स्वाभिमान हा गुण प्रत्येकाच्या ठायी असलाच पाहिजे. तथापि स्वाभिमान म्हणजे दुसऱ्यापुढे मान न झुकविणे इतका संकुचित अर्थ लावला जातो. परंतु स्वाभिमान असतो दुसऱ्यांच्या मतांचा आदर करण्यात, त्यांच्या भावना समजून घेण्यात, विचारांच्या शुद्धतेत आणि आवाजाच्या नम्रतेत! यातूनच योग्य आचार - विचार टिपले जातात. आपल्या नैतिक मूल्यांना संकुचित करणे म्हणजे स्वाभिमान नव्हे तर त्याचे उदात्तीकरण करणे म्हणजे स्वाभिमान हे समजून घेतले पाहिजे. स्वाभिमान हा गुण असाधारण आहे. जगातील कोणत्याही सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, अध्यात्मिक घडामोडी या स्वाभिमानातूनच होत असतात. म्हणून माणसाच्या प्रगतीसाठी स्वाभिमान आवश्यक आहे.

अर्थात स्वाभिमान हा आदर्शवादाला धरून असला पाहिजे. अन्यथा दुराभिमान व कुपमंडूक वृत्ती अधोगतीकडे नेते. आदर्शवादाचा स्वाभिमान असेल तर माणसाचे जीवन यशस्वी होते. माणूस आपल्या कृतार्थतेच्या जीवनाचा परमानंद मिळवितो.

अशा प्रकारे स्वाभिमानाने एक आदर्श जीवन पध्दती, नैतिक मूल्यांचा विकास, स्वातंत्र्याचा विकास, सहकारी वृत्ती आणि कृतार्थतेचे फळ माणसाला आत्मसात होते. याची चव अविट असते. प्रत्येक माणसाने ही चव चाखलीच पाहिजे. त्याशिवाय जीवनाची चव त्याला समजणार नाही.

स्वावलंबन व स्वाभिमानातून निष्ठा, तत्वे, मूल्ये जोपासली जातात. त्यातूनच राष्ट्रवाद, समाजवाद, अध्यात्मवाद यांची निर्मिती होते. ही दोन्ही मूलतत्वे अवलंबणे म्हणजे सत्त्वशील कृतार्थजीवनाचा परिपोष होय.

स्वातंत्र्य

स्वावलंबन आणि स्वाभिमानातून स्वातंत्र्याची बीजे पेरली जातात. स्वतंत्र असणे म्हणजे स्वतःच्या तंत्राने वागता येणे; गुलामी, लाचारी, अंधानुकरण नाकारणे. स्वातंत्र्य हा शब्द अनमोल आहे. जीवन आणि मरण या दरम्यानचे ते संजीवन आहे. उभारीचे पंख लाभलेले ते पाखरू आहे. विकास, उन्नती, अवनती या साऱ्याचा निखळ आस्वाद देणारे ते अनुभवगम्य स्वानंद आहे. गगनाला गवसणी घालण्याचे व समुद्राच्या खोली इतके रसातळाला जाण्याचे व तेथूनही पुन्हा उभारी घेण्याचे सामर्थ्य त्या स्वातंत्र्यात आहे.

विस्तिर्ण भूप्रदेशाच्या कुशीत, अथांग आकाशाच्या छत्रछायेत, विपुल सजीव - निर्जीवांच्या सोबतीने, उदात्त अंतःकरणाचे व बंधमुक्त असे जीवन म्हणजे स्वातंत्र्य. स्वातंत्र्य हा आपल्या उपजिविकेचा मूलमंत्र बनला पाहिजे. शहाण्या व परिपक्व माणसाने आधी स्वतः स्वतंत्र झाले पाहिजे व नंतर दुसऱ्यालाही पारतंत्र्यातून बाहेर काढण्यासाठी प्रयत्नशील राहिले पाहिजे. बंधनाच्या शृंखला तोडून मुक्त मनाने कार्यरत झाले पाहिजे.

प्रत्येक जीव हा निसर्गतःच स्वतंत्र आहे. मानवाने मात्र अनेक लोभांना बळी पडून कृत्रिमतेच्या अनेक भिंती उभारून स्वतःच्या व इतरांच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणली आहे. यासाठीच प्रत्येकाने पारतंत्र्यावर मात करून कृत्रिमतेची सीमारेषा ओलांडून पलिकडे गेले पाहिजे. तेव्हा जगाचे सारे

दालनच त्यास खुले होईल. स्वातंत्र्यासाठी संयम व प्रयत्न या दोन्ही गोष्टींची मूलतः आवश्यकता असते. स्वातंत्र्यात माणूस निर्भय असतो. पारतंत्र्याकडून स्वातंत्र्याकडे जात असताना ही निर्भयता टप्प्याटप्प्याने आपल्याकडे येत जाते. स्वातंत्र्य ही एकदम मिळणारी वस्तू नाही. तसेच आकस्मिक मिळालेले स्वातंत्र्य सहजासहजी पेलणारीही वस्तू नाही. जोखड हे फेकून न देता त्यापासून हळूहळू मुक्त होणे हे आपल्या व सर्वांच्याच हिताचे असते. म्हणजे दुसऱ्या अर्थाने जशी आपली स्वातंत्र्याची पात्रता वाढत जाईल तसे आपण मुक्त व्हावे. नाहीतर आपण फेकून दिलेले पारतंत्र्याचे जोखड हे इतरांच्या माथ्याचे ओझे ठरू नये. तसे झाले तर आपल्या स्वातंत्र्याला इतरांच्या पारतंत्र्याने अवनत करू.

आपल्या स्वातंत्र्यासाठी दुसऱ्याला सहमत करणे महत्वाचे असते. म्हणजेच आपण स्वातंत्र्यास पात्र आहोत हे पटवून दिले पाहिजे. असे जेव्हा होते तेव्हा आपल्या स्वातंत्र्यालाही सहजासहजी बाधा पोहोचत नाही. आपण स्वतः स्वतंत्र झाले पाहिजे. इतरांनाही तसे होऊ दिले पाहिजे. शक्य असेल तर इतरांनाही स्वातंत्र्यास मदत करून पात्र बनविले पाहिजे. गगनाच्या छायेत स्वातंत्र्याला बहार आला पाहिजे. तेव्हा या अवनीवर स्वर्ग अवतरेल. शांततामय सहजीवनाने आपण या सृष्टीतील विविधतेत आपला 'मी' पणा व लोभ हरवून त्यामध्ये तादात्म्य पावू आणि समाधानी होऊ.

दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यावर गदा आणणारा माणूस असूरी असतो. तथापि दुसऱ्याला विश्वासात घेऊन, पटवून देऊन आपलेसे करणारा, आपल्या मताप्रमाणे वागविणारा माणूस धूर्त

असतो. समाजामध्ये पुष्कळ लोक स्वतःस श्रेष्ठ मानतात. काही लोक हे स्वतःची व दुसऱ्याची पात्रता समाजत असूनही दुसऱ्यास तेच शहाणे असल्याचे भासवतात व स्वतःला त्यांचे समर्थक असल्याचा बनाव करतात तर फार थोडे लोक हे आचार-विचाराने स्वतंत्र असतात. ते दुसऱ्यास त्यावर गदा आणू देत नाहीत.

तुम्ही वृत्तीने आणि विचाराने स्वतंत्र रहा. कुणाच्या दावणीला स्वतःचे विचार बांधू नका. योग्य दिशेने जाण्यासाठी तुम्ही मुक्त रहा, चांगले ते आत्मसात करा, खरे ते माझे म्हणा. आपल्याच मुद्यावर हटून बसू नका. स्वतःची विवेकबुद्धी नेहमी जागी ठेवा. पटले तरच 'हो' म्हणा. चमत्कार व प्रलोभनांना भुलू नका. चुकीच्या लोकरुढी, अशास्त्रीय धार्मिक कल्पना व अपात्र नेतृत्वाच्या मागून जाऊ नका.

स्वातंत्र्याने विविध कला, शास्त्र, साहित्य, वास्तू, क्रीडा यांच्या निर्मितीस व जोपासनेस चालना मिळते. जास्तीत जास्त लोकांच्या सुप्तगुणांना वाव मिळतो. संघर्ष, पारतंत्र्य व प्रतिकूलतेत बरेच कलागुण हे दबले व दडपले जातात.

मुलांनी. आई-वडीलांनी व वृद्धांनी आपल्या प्रत्येक पिढीतील असलेले अंतर लक्षात घेऊन एकमेकांच्या स्वातंत्र्यास बाधा न आणता सर्वांच्या हितावह व समाधान होण्याजोगी भूमिका घ्यावी. प्रत्येकाने आपापल्या विचारांचा हट्टाग्रह धरल्यास तो दुसऱ्या पिढीसाठी दुराग्रह वाटतो. आपण या जगात एकमेकांवर हुकुमत गाजविण्यासाठी नव्हे तर साहचर्याने आनंदमय जीवनानुभव घेण्यासाठी आलो आहोत. कुणाचे जीवन

आपल्या वागण्याने वा अपेक्षेने कलुषित होणार नाही याची दक्षता घ्यावी. भावनातिरेक व अपेक्षांचे ओझे लादू नये. जगात कुणाचेही विचार दुसऱ्याशी 100% पटत नसतात. पटले तर ठीक नाहीतर आपण आपला स्वतंत्र मार्ग सहर्ष पत्करावा.

स्वातंत्र्याची संकल्पना ही विकसनशील आहे. उत्तरोत्तर त्याचा परीघ वाढत राहिला पाहिजे. माणसाने आपापसातील परतंत्र तर संपवावेच तसेच जैवविविधतेवर त्याने लादलेल्या परतंत्र्यातून पर्यावरणपूरक बनून स्वातंत्र्यास सखोल अर्थ प्राप्त करून द्यावा.

परिवर्तनशिलता हे स्वातंत्र्याचे महत्त्वपूर्ण अंग आहे. परिवर्तनशिलता दाखविला नाहीत तर वटवृक्षासारखे वादळप्रसंगी उन्मळून पडाल; लवचिकता दाखवाल तर लव्हाळ्यासारखे पुन्हा समाधानाने जगाल. स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ उमगतो तो पारतंत्र्यात असणाऱ्यांना! पिंजऱ्यातील पक्षांना, कैदेतील कैद्यांना, विविध प्रकारच्या अनैच्छिक बंधनात असणाऱ्यांना! स्वातंत्र्य ज्यांना लाभले आहे त्यांनी मात्र त्याचे स्वैराचारात रुपांतर होऊ देऊ नये अन्यथा स्वातंत्र्याची गरिमा निघून जाईल.

संस्कृती

संस्कृती म्हणजे जीवन व्यवहारांची विशिष्ट पद्धती होय. 'संस्कृती' हा शब्द स्थल, काल, प्रकृती व परिस्थिती सापेक्ष आहे. संस्कृती ही आरंभापासून सद्यस्थितीपर्यंत जुन्या-नव्या रूपात वावरत असते. एका अंगाने संस्कृतीची पाळेमुळे आपल्या भूतकाळात खोलवर रुजलेली असतात तर दुसऱ्या अंगाने त्यावर आधुनिकतेची साज चढत असते. संस्कृतीचे आधुनिक रूप हे मानवी गरजांवर अवलंबून असते. संस्कृतीस सापेक्ष घटक हे मात्र सारखेच असतात. हे सापेक्ष घटक मानवाला एका संस्कृतीतून दुसऱ्या संस्कृतीत यथावकाश स्थलांतरीत करीत असतात. संस्कृती ही जितकी वास्तवाशी निगडीत हितकारक असते, तितकी ती अधिक फैलावते. संस्कृतीमधील संस्कार हे सर्वसंमतीने स्विकृत असतात.

संस्कृतीला शालीनतेचे बंधन नाही. संस्कृती ही गरजेतून निर्माण होत असल्याने ती कशी असायला हवी याचे निर्बंध कुणी एक घालू शकत नाही. एका सापेक्ष परिस्थितीतील संस्कृती जेव्हा दुसऱ्या सापेक्ष परिस्थितीत जशीच्या तशी जोपासली जाते, तेव्हा ती संस्कृती भिन्न वाटून त्यामध्ये उणिवा जाणवू लागतात. याचे प्रत्यंतर काही वेळा सामाजिक संघर्षात होते तर काहीवेळी संस्कृतीतील उदार धोरणामुळे दोन भिन्न संस्कृतींचे संमिलन होऊन त्यातून परिवर्तीत संस्कृतीही तयार होते. मानवी जीवनाची आदर्श मूल्ये ही संस्कृतीत कमी-जास्त प्रमाणात आढळतात. या आदर्श मूल्यांचे परिमाण हे त्याच्या सार्वत्रिकपणे प्रदीर्घकाळ समाजाच्या सर्व घटकास हितकारक ठरणारी तत्त्वे अशा अर्थाने ठरविले पाहिजे. ही मूल्ये अट्टाहासाने आदर्श न ठरविता अंगीभूत गुणांमुळे व सर्वसमावेशकतेने हितकारक ठरणारी असतील तरच

ती आदर्श म्हणता येतील. जाती-धर्म, स्थल-काल, देव-दानव यांच्या तालावर नाचणारी ही मूल्ये नसतात, तर सर्व जनांनी सर्वांच्या स्वेच्छेने, सर्वांना हितकारक अशी स्विकारलेली मूल्ये ही आदर्श असतात. त्याचे सार्वकालिक व सार्वत्रिक महत्त्व जितके असेल तितकी ती मूल्ये आदर्श असतात. ही मूल्ये कोणी एक तज्ज्ञ ठरवित नसून समाज ठरवित असतो. अशी मूल्ये ही कशाही परिस्थितीत दुसऱ्यास त्रासदायक ठरूच शकत नसून ती उपकारकच ठरत असतात. जर कुणी आपल्या संस्कृतीतील तत्वांनाच आदर्श मानत असतील तर त्यांचे श्रेष्ठत्व हे वरील आदर्श मूल्यांच्या व्याख्येत बसत असतील तरच आदर्श समजावेत. नुसत्या दुराग्रहाने कोणतीही तत्वे आदर्श ठरू शकत नाहीत.

कालानुरूप परिवर्तनाअभावी कोणतीही संस्कृतीही असंस्कृत बनते. ज्या संस्कृतीमध्ये निरुपद्रवी, हितकर मूल्ये जास्त अर्थातच ती संस्कृती अधिक श्रेष्ठ असे मानावे. कुणी देवाचा हवाला देतो म्हणून अथवा प्राचीनतेचा मोठा वारसा आहे म्हणून कोणतीही संस्कृती श्रेष्ठ ठरत नाही. संस्कृतीतील रितीरिवाजांचा दुराग्रह धरणारे लोक हे दैवी शक्तीचा दंडक घेऊन त्यांचे समर्थन करित असतात तर संस्कृतीतील रितीरिवाजांना बुद्धीभेदाच्या कसोटीवर पारखून, त्याची उपयोगिता तपासून सद्सद् विवेकबुद्धीला वाव देवून त्याचा आग्रह करणारे लोक हे सुसंस्कृत असतात. त्यांना संस्कृतीची चिकित्सा आवडते. जी संस्कृती चिकित्सा करण्यास वाव देऊन परिवर्तीत होते तीच संस्कृती उन्नत रूपात येते. दुराग्रहाने वाढणारी संस्कृती अवनत होते. प्रत्येक संस्कृती ही सुसंस्कृत असतेच असे नाही. सुसंस्कृती ही कुठल्याही व्यक्तीच्या वा धर्माच्या दावणीला बांधलेली नसते. ज्या संस्कृती अशा

दावणीला बांधलेल्या असतात त्या उपयोगितेची चिकित्सा करू देत नाहीत. जर त्या तशा देत असतील तर त्या दावणीला बांधलेल्या नसतात. त्या मुक्तपणे सर्वत्र स्वबळावर संचार करित असतात. सत्ता व संपत्तीचा सदुपयोग हा सुसंस्कृतीने होतो. फक्त प्राचीनतेच्या निकषावर कोणतीही संस्कृती श्रेष्ठ ठरत नाही. त्यातील निरुपद्रवी व सर्वसमावेशक तत्वांनी ती श्रेष्ठ ठरते. प्रत्येक प्राचीन संस्कृती महान असतेच असे नाही.

आपण ज्या समाजात राहतो त्या समाजाचे आपण काही देणे लागत असतो. आपल्या जन्मानंतर अनेक गोष्टी समाजाकडून आपणास विकसित अवस्थेत मिळत असतात. जसे प्राणी, पक्षी व आदीमानव यांची भाषा अविकसित होती. आपल्याला मात्र जन्मानंतर विकसित भाषा शिकण्यास मिळाली. अशा अनेक गोष्टी समाजाकडून विकसित होऊन त्या आपणास आपोआप मिळत असतात. म्हणून व्यक्ती ही समाजाची नेहमी ऋणी असते. आपणही आपल्याला जे काही प्राप्त झाले त्यामध्ये आणखी चांगली भर घालावी. हे जग सुंदर बनविण्यासाठी सुंदर ठेवण्यासाठी प्रयत्नशील असावे. त्यासाठी प्रसंगानुरूप आपल्या भूमिका पार पाडाव्यात.

समाजाची अंतर्गत भरीवता, तंदुरुस्तता व भक्कमपणा विविध पातळीवर विकासास पूरक ठरते. त्यातूनच संस्कृती ही सुसंस्कृत बनत जाते. माणूस जितका सुसंस्कृत बनेल तितका त्याचा विकास होईल म्हणून संस्कृतीचे सुसंस्कृतीमध्ये सातत्याने रूपांतर होत राहिले पाहिजे. हा प्रवाहीपणाच मानवजातीचे उन्नयन करित राहतो.

समीक्षक

अपूर्ण ज्ञान हे भ्रमित करते; अर्धसत्य प्रक्षेपित करते. अर्धसत्य हे सत्यांश लपविते. म्हणजेच अर्धअसत्याची त्यास जोड मिळू शकते. अर्धसत्य हे अपूर्णतेचे द्योतक आहे. त्यामुळे अनेक समजुतीचे घोटाळे निर्माण होतात. चुकीची प्रतिमा निर्माण होते. Half Knowledge is always dangerous अशी इंग्रजी म्हण आहे. निमहकीमामुळे रुग्णाचा जीव संकटात सापडू शकतो. म्हणून ज्याचे एखाद्या विषयीचे ज्ञान अपुरे आहे, म्हणजेच बरेच अज्ञान आहे, त्याने आधी पूर्ण ज्ञान - कौशल्य ग्रहण करणे गरजेचे आहे. त्याशिवाय त्यास नैदानिकतेचा अधिकार प्राप्त होत नाही. अल्पज्ञानी माणसाने आपले निष्कर्ष प्रसृत करण्याची घाई करू नये. तर्काधारित अनुमान, कुतुहल, अभ्यास सातत्य व सांदर्भिक साधनांचा आधार घेत आपले अज्ञान दूर करण्यासाठी तत्पर रहावे. जो सखोल ज्ञान मिळवितो तो अभ्यासक - संशोधक असतो. जो कार्याच्या मांडणीचे यशापशाचे विश्लेषण करतो तो समीक्षक असतो. तो कार्याचे स्वरूप समजून घेऊन ते सोप्या सुलभ रितीने मांडणारा विश्लेषक असतो.

अभ्यासक व संशोधक हे प्रत्यक्ष सक्रिय चल घटक असतात. समीक्षक व हा त्या कार्याचा आरसा बनतो. तो योग्य व वास्तव असे प्रतिबिंब दाखवितो. जसे आरशापुढे उभे राहिल्यानंतर आपणास आपले सुरुप वा उणिवाही दिसतात; त्याप्रमाणे आपण आपल्या ठेवणीमध्ये बदल करतो. समीक्षकाची भूमिका ही नेहमी सपाट आरशासाठी वास्तवदर्शी असावी. चांगले व वाईट अशा दोन्ही गुणांचे समीक्षण होणे गरजेचे आहे. समीक्षक म्हणजे टीकाकार नव्हे. टीका करणारे फक्त दोष शोधत असतात.

समीक्षकाने गुण - दोष शोधायचे असतात. म्हणून समीक्षकाने आपला विवेकाचा तराजू नेहमी संतुलित ठेवावा लागतो. त्याने आपली भूमिका आरशाप्रमाणे पार पाडली पाहिजे. एकांगीपणा व पक्षपातीपणा चांगल्या समीक्षणास मारक असतात.

समीक्षक हा जसा अभ्यासकास व संशोधकास अर्थात प्रत्यक्ष कार्य करणाऱ्यास आरशाप्रमाणे मार्गदर्शक ठरतो; तसेच वाईट गोष्टी, उणिवा दूर करून चांगल्या उपयुक्त गोष्टी समाजामध्ये प्रक्षेपित करतो. त्यातून त्याला समाजास डोळस बनवायचे असते. समाजास निर- क्षिर विवेक शिकवायचा असतो. अंधानुकरणास तो प्रतिबंध करतो, तसेच उपेक्षित परंतु उपयुक्त अशा गोष्टीवर प्रकाश टाकतो. म्हणजे समीक्षक हा समाजाचा एका अर्थाने वाटाड्या किंवा गाईडची भूमिका पार पाडत असतो. त्याने अर्धवट ज्ञानाधारित, चुकीचे किंवा अप्रस्तुत संदर्भ देऊन, विपर्यास करून लोकांची दिशाभूल करू नये. त्याने चुकीच्या गोष्टीवर चौफेर टीका जरूर करावी परंतु तत्पुर्वी चौफेर अभ्यास व पाहणीही करावी. मूळ संकल्पना, सिध्दांत समजून घ्यावेत. त्यास धक्का लागू न देता समीक्षण करावे. लोकांच्या विश्वास व श्रद्धांना तडे न देता ते अधिक सुधारून दुरूस्त करून घेणे हे त्याचे काम असते, म्हणून समीक्षकाकडे कडवटपणा नसावा, तर हळूवारपणा असावा. विश्वासात घेऊन समजावण्यामध्ये तो निष्णात असावा. तसेच अभ्यासक व संशोधकासही नाउमेद करणारा नसावा. दोष दाखविताना शालीनता असावी. गुण दाखविताना शाबासकीसारखी ती प्रेरणादायी असावी. फक्त विद्वत्तेचा अहंभाव नसावा. अभ्यासकास एका विषयाचे सखोल ज्ञान असले तरी समीक्षकास अनेक विषयांचे सामान्य ज्ञान असावे लागते. विविध संदर्भाने कार्याची यशस्विता तपासून पाहता आली पाहिजे. एखाद्या कार्याचे झालेले चांगले व वाईट परिणाम मांडावेत. तसेच भावी काळात त्या कार्याने मिळणाऱ्या यशापयशाचा लेखा - जोखाही त्यास मांडता यावा. म्हणजे तो कल्पना विश्वात जगणारा नसावा तर

भूतकाळाचा संदर्भ घेणारा व भविष्याचा वेध घेणारा असावा. तटस्थपणा हा समीक्षकाच्या अंगी प्रथमतः असावा.

भावनिक लाटांवर हेलकावे खाणारा तो नसावा. मात्र तो एखाद्याच्या भावना दुखावणाराही नसावा. तो लोकमानसास सावरणारा असावा. तो चांगला विश्लेषक असावा म्हणजे मुख्य संकल्पना समजून घेऊन ती सोप्या पद्धतीने मांडणारा असावा. विश्लेषक हा एक शिक्षक असतो. तो ज्ञानाचा, कार्याचा मुख्य निर्माता नसला तरी ज्ञानाचा प्रक्षेपक असतो. शिक्षकाने स्वतः आधी अध्ययन करून संकल्पना समजून घेतल्या तर तो चांगल्याप्रकारे समजावू शकतो. विद्यार्थ्यांना शिक्षकापासून मिळणाऱ्या ज्ञानाची तर अपेक्षा असतेच परंतु ते ज्ञान पचेल - रूचेल अशा पद्धतीने गळी उतरण्याची अपेक्षा असते. विश्लेषकाने टीका - टिप्पणीपेक्षा मजबूत दुवे शोधणे गरजेचे असते. एखाद्या विषयातील सामर्थ्य नेमके कशामध्ये आहे हे सांगायचे असते. त्याने एकंदरीत घडामोडींवर करडी नजर ठेवायची असते. दुर्लक्षित झालेले भाग प्रकाशझोतात पत्रकारांप्रमाणे आणावयाचे असतात. सांगोपांग चर्चा व विचारविनिमय घडवून आणायचे असतात. त्यासाठी विविधांगी दृष्टीकोन त्याने विकसित करायला हवेत.

एखादी वस्तू वेगवेगळ्या दृष्टीकोनातून कशी दिसते याची योजकता त्यास हवी. वैविध्यपूर्णरित्या ती मांडून एखाद्या कार्याचे वा घटनेचे अनोखे दर्शन त्याने घडविले पाहिजे. मात्र हे घडवित असताना विकृत प्रतिमा व्यंगावर बोट ठेवताना त्यामध्येही हळूवारपणा व सुसंस्कृतपणाचे दर्शन घडले पाहिजे. एकंदरीत चांगल्या समीक्षक व विश्लेषकांची जोड ही अभ्यासक व संशोधकांना मिळाल्यास त्यांचे उन्नयन तर होईलच शिवाय समाजास प्रकाशवाटही सापडेल.

मृत्युंजय

ज्याला मरण नाही त्यास अमर म्हणतात. अशी व्यक्ती चिरंजीवी असते. वास्तविक ही माणसाची भव्य कल्पकता आहे. कारण जिथे जन्म आहे त्यासोबतच मृत्युही अटळ असतो. मृत्युवर जय मिळविणे आज तरी माणसास अशक्य कोटीतील गोष्ट आहे. परंतु तरीसुद्धा 'मृत्युंजय' म्हणजे मरणावर जय मिळवून अमर होणे नव्हे. मृत्युंजय म्हणजे मरणाची भीती न बाळगणे. अर्थात मरण संकल्पनेशी गाफील असणारी माणसेही मरणाची भीती बाळगत नाहीत. परंतु त्यांना मृत्युंजय म्हणता येणार नाही. ज्यांना आपल्या कार्यामध्ये समोर मृत्यु दिसत असतानाही मृत्यूचे भय न बाळगता ते कार्य पुढे रेटतात, त्यांच्या बाबतीत मृत्युंजय हा शब्द लागू होतो. परंतु तोही पूर्णार्थाने लागू होत नाही. कारण अविचारीपणानेही पुष्कळदा आपले जीवन मृत्यूच्या दाढेत लोटणारेही असतात. निरर्थक कृत्यांनी अथवा स्वार्थी वृत्तीनेही मृत्युबद्दल जाणीवपूर्वक अविचारीपणे निर्भयता दाखविणारेही असतात. परंतु त्यांनाही मृत्युंजय म्हणता येत नाही. कारण मृत्युंजय या शब्दाचा अर्थ जसा मरणाची भीती न बाळगता कार्य करण्याशी आहे, तसाच असे कार्य विवेकशील, निःस्वार्थी, सर्वहितकारक असावे असे अभिप्रेत आहे. मानवतावादाच्या स्थापनेसाठी तो निकराचा संघर्ष असावा असे गृहित आहे.

मानवास सुसंस्कृत होत असतांना त्याच्यातील रानटी वृत्तीशी नेहमी संघर्ष करावा लागतो. अनेक सुजाण व्यक्ती आपले सर्वस्व अशा रानटी प्रवृत्तीविरुद्ध संघर्ष करण्यात अर्पण करीत असतात. रानटी वृत्ती या मोकाट असतात. त्यांना इष्टानिष्टाचे बंधन नसते. त्या स्वार्थाध असतात. अशा स्वार्थी प्रवृत्तीविरोधात सदाचार स्थापित करत असताना मोठा संघर्ष करावा लागतो. पदोपदी जीवन धोक्यात असते. अशा अराजकतेच्या वातावरणातही विवेकाची

मशाल घेऊन सत्कार्याचा वसा जोपासणाऱ्या थोर व्यक्ती या मृत्युंजयी असतात. मृत्युंजय हा शब्द अशा थोर लोकांच्या निर्भय, निर्भिड प्रवृत्तीबद्दल वापरला जातो. ते पदोपदी आपला मृत्यु पहात असतात. तरीही आपण बरेच काही करू शकू असे ध्येय बाळगतात. ते मृत्युच्या कल्पनेने गलीतगात्र होत नाहीत. तसेच मृत्युच्या कल्पनेविषयी गाफीलही नसतात. अटळ असा मृत्यु ते पुढ्यात पहात असतात. परंतु तरीही जगण्याची आशा धरतात असे नव्हे तर कार्य करण्याची आशा धरतात. त्यांची ध्येयासक्ती त्यांना मृत्युच्या भयावर मात करण्यास शिकविते. तसेच त्यांची ध्येयासक्ती त्यांना निष्क्रीय जगण्यापासूनही परावृत्त करते.

म्हणजेच मृत्युंजयी व्यक्ती या फक्त मरणाची भीती न बाळगता कार्यच करीत नसतात, तर कार्याविना जीवनही अमान्य करतात. हे कार्य फळाच्या अपेक्षेने नव्हे तर सेवेच्या भावनेने केले जाते. 'जगू तर आणखी कार्य करू' ही ध्येयाभिलाषा ते मनी बाळगतात. कार्यहीन अर्थात जराजर्जर, दुर्धर, बलहीन अवस्थेत ते इतरांस भारभूत न होता स्वतःहून मृत्युस ज्ञान, विवेक व संयमपूर्वक समोरे जातात. कोणतेही मोह-बंधन ते झुगारून देतात. मृत्युरूपी सन्मित्राचे ते स्वागत करतात. त्यातही मृत्यूविषयीची निर्भयता दिसून येते. मृत्युंजयी लोक अशा प्रकारे मृत्यूशी निर्भयतेने वागतात. आपला कार्यभाग आटोपल्यानंतर अर्थात तन-मन-धन अपूर्ण कार्य केल्यानंतर वा करीत असताना कधीही जे मृत्यूचे स्वागत न भिता सहर्ष करण्यास तयार असतात ते मृत्युंजयी ठरतात.

सत्याची व विवेकाची उपासना करणारे मृत्यू हे अटळ सत्य कधीही नाकारत नाहीत. सत्यास ते कसेही असो, स्विकारण्याची हिम्मत ते दाखवितात. म्हणून मृत्युंजयी व्यक्ती या सत्याग्रही असतात. निर्भयतेने व आत्मश्रद्धेने आमरण कार्यरत राहून ते मृत्युरूपी सत्यास सामोरे जाऊन 'मृत्युंजय' बनतात.

सहिष्णुता

जगामध्ये विविध प्रकारच्या घटना घडत असतात. त्याचे कृत्रिम आणि अकृत्रिम असे भाग करता येतात. जे हस्तक्षेपाशिवाय घडते ते अकृत्रिम असते. परंतु जरी ते अकृत्रिम असले तरीही त्यामध्ये सजीव व निर्जीव घटकांचा सक्रिय सहभाग असतो. तसेच जे कृत्रिमरित्या घडते त्यास प्रामुख्याने मानवी हस्तक्षेपाने घडविलेले असा अर्थ अपेक्षित असतो. म्हणजे खासकरून मानवाने जे बनविलेले आहे त्यास कृत्रिम असे संबोधण्याचा प्रघात आहे.

मानवाने आपले जीवन भौतिक व सामाजिकदृष्ट्या समृद्ध करण्याचा प्रयत्न चालविला. त्यातून अनेक साधनांची निर्मिती जशी झाली तशीच अनेक तत्वज्ञानांचीही रचना केली गेली. ठराविक तत्वज्ञान मानणारे मानवी गट तयार झाले. भौतिक गरजा व सुखासिन जीवनाची ओढ प्रत्येकालाच असल्यामुळे सर्व साधने मिळविण्यासाठी सर्वांचीच चढाओढ चालू राहिली. त्याबाबतीत भेद निर्माण झाले नाहीत. मात्र तत्वज्ञानातून निर्माण झालेल्या आचरणपद्धतीनुसार मानवामध्ये गट निर्माण झाले. तत्वज्ञानाचा मूळ हेतू जो मानवास समृद्ध सामाजिक जीवन देण्याचा, तो विसरला जाऊ लागला. तत्वांचा विसर पडून कर्मकांडापुरते तत्वांचा जयघोष करण्याचा प्रघात रुढ झाला. मूलतत्त्वे बाजूला पडून अंधानुकरण, स्वगट, श्रेष्ठतावाद व संधीसाधू प्रवृत्तींनी कर्मकांडांस कवटाळले. त्यातून डोळसपणा, विवेकवाद, बुद्धीप्रामाण्य इ. चे महत्व कमी झाले. संकुचित विचारांचा साचलेपणा निर्माण झाला. त्यातून भेदाभेदांच्या भिंती मजबूत झाल्या. मानवी जीवन सामाजिकदृष्ट्या स्थिर होण्याऐवजी अस्थिर बनू लागले. तत्त्वशास्त्रांचे बुमरँग होवू लागले.

वास्तविक कोणतेही तत्वज्ञान हे अभौतिक नसते. भौतिक वस्तूंच्या पायावरच तत्वज्ञानाची उभारणी होत असते. प्राचीन वा अर्वाचीन काळामध्ये जी काही नवीन तत्वरचना झाली ती तत्कालीन भौगोलिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परिस्थितीनुरूप समस्यांचे निराकरणासाठी व मानवी जीवनाच्या स्थिरीकरणासाठी झाली. तो बदल तत्कालीन लोकांनाही सकृतदर्शनी पचनी पडला नव्हता. संघर्षातूनच त्याचा स्वीकार केला गेला. मात्र बदल स्वीकारण्याची सहिष्णु प्रवृत्ती दाखविल्यामुळेच नवनवी क्षितीजे मानव गाठू शकला. कोणताही बदल न स्वीकारण्याची असहिष्णुता जर माणसाने दाखविली असती तर तो प्रागैतिहासिकच राहिला असता. जे योग्य ते स्वीकारणे, अयोग्य ते सोडावे हे सुधारणेचे लक्षण आहे. जे जे माझे, ते ते खरे असे म्हणण्याऐवजी खरे ते माझे म्हणणे कधीही शहाणपणाचे ठरते. परंतु प्रत्येकास स्वतःचेच खरे वाटत असते. दुसऱ्याचे बहुधा चूकच असते ही आपली धारणा असते. आपली बाजू आपल्या दृष्टिकोनातून चांगली वा खरी असेल. दुसऱ्याची बाजू त्याच्या दृष्टिकोनातून योग्य व खरी असू शकेल. दोन्हीही बाजू सत्य असतील याची कल्पनाच आपण करीत नाही. एक तर आपले खरे असले पाहिजे किंवा खोटे. यापलीकडे दोन्ही बाजू योग्य मानण्यास आपण सहजासहजी तयार होत नाही.

एखाद्या वस्तूस एका बाजूने पाहणारा त्याचे वर्णन त्याच्या नजरेस जशी ती वस्तू आली तसे करेल. दुसरा एखादा दुसऱ्या बाजूने पाहत असेल व त्याचे वर्णन हे तुमच्या वर्णनाशी जुळत नसेल म्हणून ते खोटे नव्हे. दोघेही जर माझे खरे म्हणत असतील तर त्यांचे ते म्हणणेही चूक नाही. परंतु दोघे मिळून परस्परांच्या विचारांचा आदर राखून त्या वस्तूविषयी एकमत करतील तर ते

सत्याच्या वा मूळ स्वरूपाच्या अधिक जवळचे असेल. दोघांव्यतिरिक्त आणखीही काही बाजूंनी अर्थात वेगळ्या दृष्टिकोनातून काही जण त्यांची मते मांडत असतील तर तीही स्वीकारली गेली पाहिजेत. परस्परांचे दृष्टिकोन समजून घेतले म्हणजे आपला स्वतःचा दृष्टिकोन खोटा ठरेल असे नाही. तसेच दुसऱ्याचे दृष्टिकोनही खोटे ठरणार नाहीत. तर प्रत्येकाचा दृष्टिकोन अधिक व्यापक व समृद्ध होईल. कारण सर्वांनी मिळून वस्तुस्थिती निज रुपात जाणून घेतली.

आपण स्वतः निर्मिलेल्या दृष्टिकोनामध्येच अडकून बसलो तर सत्याचा परिचय आपणास होणार नाही. जगामध्ये विविध स्तरावर व विविध काळांमध्ये जे तत्वाचार रचले गेले ते तत्कालीन स्थितीमध्ये योग्य असतील. इतर भागातील तत्वाचारही त्या - त्या ठिकाणी योग्य असतील. परंतु आधुनिक युगामध्ये मानवी जीवनास जे वैश्विक रूप प्राप्त झाले आहे त्याची गरज अशी आहे की आपण अधिकाधिक सहिष्णु बनून परस्परांचा आदर राखला पाहिजे. आपले दृष्टिकोन हे अधिकाधिक विस्तारले पाहिजेत. मानवी जीवन हे अधिक उदारतेने जगले गेले पाहिजे. जगातील कोणताही एक गट श्रेष्ठ असू शकत नाही. कारण माणसाचे श्रेष्ठत्व गटबाजीत नसून वैश्विकरणात आहे. उदार व उदात्त संकल्पना अंगिकारण्यातच त्याचे श्रेष्ठत्व आहे. मानव जोपर्यंत आपला दृष्टिकोन उदार बनवित नाही, आपल्या चुका मान्य करून त्यांचा त्याग करीत नाही, परस्पर आदर बाळगून विविधता समजून घेत नाही तोपर्यंत जगातील संघर्ष संपणार नाही. माणसाची अमानवी कृत्येही त्याशिवाय थांबणार नाहीत. मानवी जीवन दुरुस्त आणि तंदुरुस्त होण्यासाठी सहिष्णुता आवश्यक आहे. त्यामुळे जीवन प्रवाही बनते अन्यथा साचलेपणामुळे दुर्गंधीच निर्माण होते. सहिष्णुता ही सामुहिक व वैयक्तिक जीवनात अत्यावश्यक आहे.

स्वामित्व

मानवी जीवन व एकूणच सजीवांचे जिवित हे अनिश्चिततेने ग्रासलेले आहे. परंतु ही अनिश्चितता एकाकी नाही. त्यास निश्चिततेची आस आहे. जे अनिश्चित आहे त्यातील निश्चित कालावधी तो आपल्या मूठीत सामावून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतो.

अनिश्चित जीवनाची सर्वात महत्वाची जी भावना सजीवांना सतावते ती म्हणजे असुरक्षितता. आपल्या अस्तित्वासाठी जीवाचा आकांत करून जीव जगत असतो. मानवाव्यतिरिक्त इतर सजीव मात्र आपल्या सुरक्षेसाठी अजैविक उपाय योजू शकले नाहीत. माणसाने विविध संकटांचा अंदाज घेऊन अनेक प्रकारे आपले जीवन सुरक्षित केले आहे. सर्व प्रकारच्या संकटांपासून बचावाच्या उपाययोजना तो करीत आहे. मग त्या नैसर्गिक असोत वा कृत्रिम, जैविक असोत वा अजैविक. सबल जो असतो तोच या सृष्टित जगतो. तसेच सजीव जगण्यासाठी स्वतःमध्ये अनुरूप बदल करतात असे उत्क्रांतीवाद सांगतो. माणसाने त्याच्याहीपुढे जाऊन आपल्या जगण्यासाठी इतर अनेक नैसर्गिक गोष्टींमध्ये कृत्रिमरित्या बदल घडवून आणले. इतकेच नव्हे तर नैसर्गिक पर्यावरण व जैवविविधतेतही हस्तक्षेप केला. म्हणजे माणसाने जणू उत्क्रांतीचे शिखर गाठले.

परंतु प्रश्न असा आहे की मानव इतका प्रगत असूनही तो सुरक्षित आहे का? विपर्यास असा की माणसाला माणसामुळेच जास्त असुरक्षित वाटत आहे. निसर्गामध्ये जगत असताना उपद्रवकारक इतर सजीवांशी लढण्यात तो बहुतांशी यशस्वी

झाला. मात्र माणसाशीच माणसाला जास्त संघर्ष करावा लागत आहे. सर्वात जास्त माणसे ही माणसांनीच मारल्याचा इतिहास सांगतो. माणूस हा पृथ्वीवरील सजीव सृष्टीतील सर्वात सामर्थ्यशाली सजीव आहे. तथापि त्याचे हे सामर्थ्य सापेक्ष आहे. ते जसे मोठे विधायक घडवू शकते तसे भयंकर विघातकपणे बिघडवूही शकते. माणसावर नियंत्रण करणारा दुसरा सजीव पृथ्वीवर नाही. मग माणसाच्या बेळूट अनिर्बंध वर्तनास पायबंद कसा बसणार? त्याच्यातील विघातकता कशी कमी करणार? मात्र ही विध्वंसकता जर रोखली नाही तर माणसाचे अस्तित्व माणूसच संपुष्टात आणेल. कारण माणसाशिवाय माणसाच्या अस्तित्वाला दुसरे कुणी संपवू शकत नाही इतके माणसाने आपल्या बुद्धिमत्तेच्या सामर्थ्यावर स्वतःस सुरक्षित केले आहे.

माणसाच्या अनिर्बंध वर्तणूकीस पायबंद घालण्यासाठी 'स्वामित्वा'ची संकल्पना माणसाने स्वतःची गरज म्हणून स्विकारली, जेणेकरून आपल्या वर्तनाने हे जीवन विनासायास जगण्यासाठी मदत होईल. त्यातून अमूर्त अशी परमशक्तीची संकल्पना मानवाने शोधली जी विधायकतेस पूरक आहे. त्याच्या उपासनेमध्येही अनेक प्रकारे स्वतःच्या विकृत ऊर्जेस नियंत्रीत करण्याचा प्रयत्न केला. त्याने त्या अमूर्त शक्तीचा प्रतिनिधी म्हणून राजा वा प्रमुख पद मोठ्या समुदायासाठी निर्माण केले. जेणेकरून त्या परमशक्तीच्या अपेक्षित विधायकतेस बळ मिळेल. प्रमुख वा राजा हाही शेवटी मानवच असल्याने ठराविक कार्यक्षमतेपलिकडे तो कार्य करू शकत नाही. म्हणून त्याच्याकडे यंत्रणा दिली गेली. त्या यंत्रणेचा सन्मान करावा ही संकल्पना रुजू झाली. सर्वांच्याच अनिर्बंध शक्तीची विघातकता रोखण्यासाठी नियम व कायद्यांचे स्वामित्व सर्वांनी स्विकारले.

राजावर नियंत्रणासाठी व अमूर्त शक्तीच्या उपासनेसाठीची पद्धत ठरवून तो रिवाज पाळण्यासाठी धर्मसंस्था निर्माण झाल्या. त्याचे स्वामित्व सर्वांनीच पत्करले. स्वामित्वाची संकल्पना अगदी कुटुंबव्यवस्थेत, समाजात, राजकारणात व इतर क्षेत्रांतही आपल्या अनिर्बंध-विघातक प्रवृत्तींना रोखण्यासाठी आपणच निर्माण केली. माणसाने स्वतःच्या कल्याणासाठी नव्हे तर इतरांपासून बचावासाठी स्वामित्वाची संकल्पना स्विकारली. त्यामध्ये मुख्यतः माणसापासून माणसाचा बचाव हाच मुख्य भाग राहिला. अगदी घरी कुणी नसले तरी कुलूपास आपण घराचा स्वामी बनवितो.

आजही एखादा नवा शोध जरी लावला की त्याच्या स्वामित्वासाठी प्रथम दावा केला जातो. कारण इतर उपद्रवकारी सजीवांपासून स्वतःचा बचाव करत असताना तो इतका सामर्थ्यशाली बनला की तो इतरांच्या अस्तित्वावर व अधिकारावर गदा आणू लागला. त्याचे इतर सजीवांबरोबरचे हे वर्तन माणसामाणसामधील संघर्षासाठीही त्यास प्रेरित करते. कारण हा गुणही त्याच्यात उत्क्रांतीबरोबरच संक्रमित झाला आहे. परंतु तो आत्मघातकी ठरत आहे. तो इतका भिनलेला आहे की कोणताही प्रगत व विधायक शोध व यंत्रणेचा दुरुपयोग व आत्मघातकता हे आपण टाळू शकत नाही. परंतु ही प्रवृत्ती माणसाच्या संपूर्ण अस्तित्वावरच प्रश्नचिन्ह उभा करित आहे. मानवी इतिहास हा जसा प्रगतीचा चढता आलेख आहे तसाच तो मानवी रक्तपाताचाही चढता आलेख आहे. माणूस अस्तित्ववादाच्या संभ्रमातून बाहेर पडून श्रेष्ठत्ववादाच्या संभ्रमाने ग्रासलेला आहे. त्याची खरी स्पर्धा माणसाशीच सुरु आहे. तो गटबाजी करून आपल्या शक्तीचे प्रदर्शन व सिध्दता करित आहे. सहकार्याबरोबरच संघर्षासाठीही गटबाजी वापरण्यात येत आहे. त्यावर वारंवार स्वामित्वाच्या नव्या संकल्पनेचा अंकूश ठेवणे गरजेचे असते.

एखादा स्वामित्वाचा अंकूश बोथट झाला की नवे स्वामित्व लादावे लागते. अनेक सामाजिक व राजकीय संस्था यांची उभारणी यातूनच होत असते. परंतु सर्व संस्थांच्या स्वामित्वाची धार शेवटी बोथट होते व माणूस पुन्हा कुणास मानिनासे होतो. पुन्हा नव्याने 'स्वामित्व'च्या संकल्पना मांडून त्यावर नियंत्रण करावे लागते. कारण स्वामित्व ही दीर्घकाळ मानवी संपर्काने जीर्ण होते. त्यामुळे सातत्यपूर्ण व सक्षम स्वामित्वाशिवाय माणसाच्या अनिर्बंध अशा स्वैराचारास रोखता येत नाही. म्हणून स्वामित्वास पर्याय नाही. कारण माणूसच माणसाचा सर्वात मोठा शत्रू आहे.

मात्र स्वामित्व ही एकूणच बाह्यनियंत्रण शक्ती असते. ती दुसऱ्याचे अतिक्रमण रोखण्यासाठी व स्वतःचा बचाव करण्यासाठी असते. मात्र निरंकुश व स्वाधिन असे जीवन जगण्यास स्वामित्वाचा बाह्य उपाय हा अपुरा ठरतो. त्यासाठी सर्वात प्रभावी, सार्वकालिक हितकारी अशा अहिंसेच्या तत्वज्ञानाशिवाय दुसरा शाश्वत उपाय नाही. माणसाने जर अहिंसा अंगिकारली तरच तो स्वतःस स्वजातीपासून वाचवू शकेल. तसेच बंधमुक्त निरामय जीवनही जगू शकेल. अहिंसेशिवाय मानवी कल्याणाचा दुसरा विकल्प मार्ग नाही. मानवी जीवन त्याशिवाय पूर्णत्व गाठू शकणार नाही. म्हणून अहिंसा हे एक निरुपद्रवी तत्वाबरोबरच महान असे धोरण ठरते. स्वामित्वाच्या बाह्यनियंत्रण संकल्पनेच्या चक्रव्यूहातून बाहेर पडण्याचा अहिंसेसारखा दुसरा मार्ग नाही. उत्क्रांतीच्या नव्या टप्प्यावर त्यास माणसामाणसातील संघर्षाच्या प्रवृत्तीतून बाहेर पडल्याशिवाय तरणोपाय नाही.

सॉरी

‘सॉरी’ हा शब्द इंग्रजी आहे. इंग्लिश शिष्टाचारातील हा शब्द देशी भाषांत परवलीचा बनला आहे. ‘सॉरी’ हा शब्द आपण दैनंदिन जीवनात पुष्कळवेळा वापरतो. इंग्लिश पद्धतीतील ज्या सन्मान्य-अनुकरणीय अशा पद्धती व परंपरा आपण स्वीकारलेल्या आहेत; त्यातील ‘सॉरी...’ ही एक नीतिमान पद्धत आहे.

वास्तविक ‘सॉरी’ हा शब्द ज्या चपखलतेने इंग्रजीमध्ये वापरला जातो त्याच तत्परतेने इतर भाषांतूनही तो रूढ झाला आहे; परंतु ‘सॉरी’ शब्दास तितक्याच तोलामोलाचा प्रतिशब्द देशी भाषेत आपण प्रचलित करू शकलो नाही, तसेच त्याचा बहुविध वापरही करीत नाही. त्याचा शाब्दिक अर्थ आपण देऊ शकतो. त्या अर्थाने इतर शब्दांचाही प्रयोग करू शकतो; परंतु ‘सॉरी’ इतका चपखलपणा व नेमकेपणा इतर शब्दांना साधता आला नाही.

‘सॉरी’ हा शब्द प्रांजळपणाचे द्योतक आहे. तो आपली संवेदना प्रकट करतो. स्वतःहून चूक कबूल करण्याची संवेदना त्यामध्ये असते. तसेच आपल्यामुळे दुस-याला त्रास झाला, ह्याची सहवेदनाही येथे प्रकट होते. दुस-याचा आदर व सन्मान या शब्दाने राखला जातो. कळत-नकळत आपल्या हातून चुका घडतात; परंतु जेव्हा चूक लक्षात येते वा निदर्शनास आणून दिली जाते, तेव्हा ती स्वीकारणे आपले कर्तव्य असते. अशा चुकांचा माफीनामा म्हणजे ‘सॉरी!’ हेतुपुरःस्पर केलेल्या चुकांना

व दिलेल्या त्रासावर पांघरूण म्हणून ‘सॉरी’ च्या औपचारिकतेचा उपचार म्हणून वापरण्यासही काही लोक कमी करीत नाहीत. ती तात्पुरती मलमपट्टी असते.

‘सॉरी’ चा वापर आणखी काही अर्थानीही केला जातो. जसे एखाद्याचे मत आपण स्वीकारावे, अशी त्याची इच्छा असते; परंतु आपणास ते योग्य व स्वीकारार्ह वाटत नाही, तेव्हा त्यास आपली असमर्थता अथवा प्रतिकूलता दाखविण्यासाठी ‘सॉरी’ हा शब्द वापरला जातो. ते शिष्टपणाचे दिसते. एखाद्याला आपणाकडून काही सेवा अपेक्षित असतात; परंतु आपण त्या सेवेच्या कक्षेत जाऊ शकत वा इच्छित नाही, ही असमर्थताही ‘सॉरी’ या शब्दानेच दर्शविली जाते. या ठिकाणी ‘सॉरी’ या शब्दाचा वापर खेद व्यक्त करण्यासाठी केला जातो. ‘मी आपल्या इच्छेप्रमाणे करू शकलो असतो; परंतु तसे करू शकत नाही’ हे सविनय सांगण्यासाठी - नाकारण्यासाठी ‘सॉरी’ या शब्दाचा उपचार म्हणून वापर केला जातो.

कटूसत्य सांगण्यासाठी आधीच ‘सॉरी’ असे म्हटले जाते. त्यातूनही दुस-याच्या दुःखाशी समरसता व्यक्त होते. जसे ‘सॉरी, मला सांगण्यास वाईट वाटते, की तू नापास झाला आहेस.’ असे अनेक वाईट घटनांमधून ‘सॉरी’ वापरले जाते.

काही वेळा असमर्थतेबरोबरच नाराजी व्यक्त करण्यासाठीही ‘सॉरी’ चा वापर केला जातो. दुस-याने एखादी चूक केलेली असते किंवा तो असमर्थही ठरलेला असतो, तेव्हा आपण त्याच्याकडून उचित कामाची व्यर्थ अपेक्षा केल्याबद्दल ‘सॉरी’ हा शब्द वापरला जातो. जसे एखाद्यास आपण काही

काम करण्याचा सल्ला वा प्रेरणा दिलेली असते; परंतु त्याच्या चुकीच्या कार्यपद्धतीमुळे ते त्यास जमलेले नसते, त्यामुळे आपण नाराज असतो. अशावेळी अपात्रास पात्र समजल्याची खंत, अवास्तव अपेक्षा केल्याने निघालेले निराशेचे उदगार हे 'सॉरी' या शब्दातून प्रकट होतात.

एकूणच 'सॉरी' हा शब्द स्वतःला दुरुस्त करण्यासाठी, दुस-याला सहमत करण्यासाठी, असमर्थता, खेद, खंत व्यक्त करण्यासाठी वापरला जातो. हा शब्द नैतिकता जोपासतो.

'दया' व 'क्षमा' हे शब्द उच्च नैतिक मूल्यांत व अध्यात्मामध्ये अग्रभागी आहेत. दुर्बलास व वेळप्रसंगी आपण एखाद्यास गरजेनुरूप सहाय्य करतो, ही दया आहे. क्षमा ही दुस-यांच्या चुकीस दिलेली मनःपूर्वक माफी आहे. क्षमा हे वीरांचे भूषण आहे असे म्हटले जाते. 'क्षमा' या शब्दाचा वापरही क्षमस्व! क्षमा असावी! असा 'सॉरी' या शब्दासारखाच केला जातो; परंतु 'क्षमा' चा वापर दुस-याच्या चुकीस क्षमा करण्यासंबंधी भावार्थाने जास्त वापरला जातो. काहीवेळा दुस-याच्या मतांचे खंडन करण्यासाठीही याचा वापर होतो. तसे स्वतःच्या चुकीबद्दल अथवा असमर्थतेबद्दल हा शब्द खास करून वापरला जात नाही. 'दया' हे धर्माचे मूलतत्त्व आहे, असे मानले जाते. दया व क्षमा हे सद्गुण स्व-पर शांतीवर्धक आहेत, सुधारणेस वाव देणारे आहेत. 'सॉरी' या शब्दाचा दर्जाही त्यांच्या जवळपास जातो. तो स्वतःला कबुलीसह दोषी ठरवितो. स्वतःच्या दोषावरील ती जाहीर प्रतिक्रिया आहे. तसेच तो खेद व खंतही बाळगतो. शिवाय तो दया व क्षमा या सद्गुणांपेक्षा व्यवहारामध्ये जास्त वापरला जातो. बारीक-सारीक चुकाही

कबुल करावयास लावतो. आपली असमर्थता स्वतःहून प्रकट करतो. त्यातून स्वसुधारणेसाठी 'सॉरी' या शब्दाइतका दुसरा सयुक्तिक शब्द नाही. आपली अंतर्मुखता त्यातून दिसून येते. जर आपण याचा दैनंदिन जीवनात वापर करीत नसू, तर आपण सर्वथा बरोबर वागत आहोत, असा त्याचा अर्थ होईल किंवा आपण संवेदनाहीन वा प्रांजळपणा नसलेले असे गर्विष्ठ आहोत, असा तरी अर्थबोध होईल. मात्र, 'सॉरी' या शब्दाचा परिचयही नसणारे अज्ञ, म्हणजे त्याच्या प्रत्यक्ष वापराची कल्पना नसणारे वा वापर करू न शकणारे परंतु तसा भाव ठेवणारे आपल्या वर्तणुकीतून तसा भाव प्रकट करीत असतात. तो भावही मूकसंदेश रूपाने 'सॉरी' या शब्दास येऊन मिळतो. कुणी हात जोडून, अश्रू ढाळून, उपवास करून वा इतरप्रकारे प्रायश्चित्त घेऊनही चूक, खेद, खंत अशा भावनांचा निचरा उच्च प्रतिष्ठितपणे करतात. त्यांच्यातील ही प्रतिक्रिया आत्मक्लेश झाल्याची निदर्शक असतात. स्वतःच्या अयोग्य कृतीचा निषेध करण्यासाठी 'सॉरी' पासून आत्मक्लेशापर्यंत विविध विधी केले जातात.

'सॉरी' हा शब्द भाववाचक आहे. त्यातून प्रकट होणा-या भावना सुधारणात्मक प्रवृत्तीच्या असतात. त्यातून पुन्हा त्याचा उच्चार करणेस लागू नये, अशी अपेक्षा नसते. चुकांतून स्वतः शिकण्याची अपेक्षा ती करते. म्हणजे 'सॉरी' हा शब्द स्वअध्ययनाशी जास्त संबंध ठेवतो. आत्मपरीक्षण व स्वनिरीक्षणास जास्त वाव देतो. एकंदरीत, दुस-याला स्वतःसह समाधानी करण्याचा तो प्रयत्न करतो. त्यामुळे 'सॉरी' शब्द वा त्याचा पर्याय हा आपल्या जीवनातील एक उच्च मूल्य म्हणून जोपासावे. ज्यामुळे आपण स्वतःला दुरुस्त करू शकू, तसेच आपली शालीनता वाढवू शकू!

समारोप

अज्ञानातून ज्ञानाकडे, तिमिरातून तेजाकडे, आदिप्रवृत्तीपासून विकसिततेकडे, एकाकी अवस्थेतून सामूहिक अवस्थेकडे, असुरक्षिततेकडून सुरक्षित जीवनाकडे, पाशवीपणापासून मानवतेकडे, रानटी प्रवृत्तीकडून सुसंस्कृततेकडे, दैवाधिनतेकडून आत्मनिर्भरतेकडे, स्थितीवादापासून गतीशिलतेकडे, अंधश्रद्धेकडून डोळस श्रद्धेकडे, दिशाहीनतेकडून ध्येयवादाकडे, अभौतिकतेकडून भौतिकवादाकडे, प्राचीनतेकडून आधुनिकतेकडे, नैराश्यवादाकडून ध्येयवादाकडे, दैववादाकडून प्रयत्नवादाकडे, अविवेकाकडून विवेकाकडे, अंधानुकरणाकडून बुद्धिप्रामाण्याकडे वाटचाल करीत असताना मानवी जीवन सतत बदलत गेले. बदलाच्या या प्रत्येक टप्प्यावर तो संघर्ष करीत राहिला. हा संघर्ष जुन्या-नव्याचा होता. प्रस्थापित जुने हे बदलत्या काळातील नवीनतेशी जुळवून न घेतल्यास कालबाह्य होते. तेथे नवीन प्रस्थापित होण्याची गरज निर्माण होते. परंतु जुन्यास हटविल्याशिवाय नवीनास ती जागा मिळू शकत नाही. त्यामुळे संघर्ष उद्भवतो. अशा संघर्षास मानव हजारो वर्षांपासून तोंड देत आला आहे. मानवास नवीनतेची गरज ही त्याची केवळ परिकल्पना नसून त्याच्या कालानुरूप गरजा, उणिवा, त्रुटी यांच्या भरपाईची निकड म्हणून त्यास जुन्यामध्ये बदलाची गरज भासते. माणसाच्या वैयक्तिक विकास व सामाजिक विकास या परस्पर पूरक घटना होत असताना वैयक्तिक व सामाजिक ध्येयेही बदलत असतात. आदिम मानवापासून आधुनिक मानवापर्यंत माणसाची ध्येय धोरणेही बदलत आली आहेत. माणूस मूलतः पशू प्रवृत्तीपासून स्वतःस आधुनिक बनवत आला

आहे. आधुनिक म्हणजे पूर्वीपेक्षा अधिक सुधारित. आधुनिकतेची संकल्पना ही भौतिकवादाशी जोडलेली असल्याने भौतिक बदल ही आधुनिकतेची कसोटी ठरते.

माणसाने आत्मिक विकासही भौतिकतेबरोबर जोपासण्याचा प्रयत्न केला. त्यास अभौतिकवादामध्ये अध्यात्मिक म्हणता येईल. तसेच आध्यात्मिकतेचा गूढार्थ बाजूस ठेवला तरी माणसाने आपली नैतिकता सुधारण्यासाठी प्रयत्न केला. अनैतिकता कमी करण्यास त्याने पसंती दिली. मानवी जीवनाच्या सुख-समृद्धीसाठी भौतिकवाद तर शांती समाधानासाठी नैतिकवाद त्याने जोपासला. भौतिकवाद व नैतिकवाद या दोन्ही संकल्पना म्हणजे त्याच्या केवळ कपोकल्पना नव्हत्या तर आदिम - रानटी प्रवृत्तीपासून उन्नत मानवी जीवनापर्यंत वाटचाल करीत असताना त्यास अनंत अडचणी येत. या अडचणी कमी करण्यासाठी त्यातून मार्ग काढण्यासाठी त्याने या दोन्ही भौतिकवाद व नैतिकवादाची हेतूपुरस्पर जोपासना केली.

भौतिकवादास बेलगाम उधळण्यापासून नैतिकवाद रोखत होता. मात्र नैतिकवाद उभा राहण्यासाठी त्यास देव या संकल्पनेतून शास्ता मांडावा लागला. नैतिकवादावर आधारित जीवनपद्धतीस ठराविक नावाने संबोधून धर्म असे म्हटले जाऊ लागले. धर्म म्हणजे जीवन जगण्याची एक विशिष्ट आचार-विचार पद्धती. या अर्थाने त्याची जोपासना व प्रतिष्ठा झाली. अर्थात मानवी कल्याण हाच त्यामागचा हेतू होता. धर्म संकल्पनेचा रक्षक अज्ञातास ठेवले गेले. अमूर्त अशी शक्ती धर्म

